

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АТО	Антитерористична операція на території Донецької та Луганської областей України
ГУАМ	Організація за демократію та економічний розвиток
«ДНР»	«Донецька народна республіка»
ЗМІ	Засоби масової інформації
Конвенція	Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод
ККУ	Кримінальний кодекс України
«ЛНР»	«Луганська народна республіка»
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
НАТО	Організація північноатлантичного договору
ООН	Організація Об'єднаних Націй
Протокол 2	Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол 2) від 8 червня 1977 р.
РНБО	Рада національної безпеки та оборони України
РФ	Російська Федерація
СБУ	Служба безпеки України
Суд	Європейський суд з прав людини

ВСТУП

13 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони України оголосила про початок проведення антитерористичної операції у східній частині України¹. Тривалість та жорстокість збройного конфлікту на Сході України спричиняє зростання кількості постраждалих від його подій. Окрім значної чисельності загиблих та зниклих безвісти, тисячами рахуються особи, які пройшли через полон. Дані, озвучені Президентом України П. Порошенком, ілюструють, що за період конфлікту було звільнено з полону понад 2900 осіб². Станом на 22 січня 2016 р., за словами радника голови Служби безпеки України Юрія Тандита, у неволі залишається 133 людини³. Серед зазначеної кількості осіб є як цивільні, так і комбатанти (особи, які входять до числа збройних сил країни, яка бере участь у збройному конфлікті), серед яких військовослужбовці Збройних сил України, бійці підрозділів Міністерства внутрішніх справ України та Національної гвардії України.

Законодавство України визначає, що одним із видів терористичної діяльності є захоплення незаконними формуваннями заручників⁴. Стаття 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. дає тлумачення терміну «заручник»⁵.

Якщо розглядати протистояння між озброєними формуваннями з позиції міжнародно-правового регулювання, то сам факт наявності збройного конфлікту, незалежно від того, чи офіційно визнають сторони такий конфлікт як війну, є достатнім для застосування до нього норм міжнародного гуманітарного права⁶. Стаття 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (1949) під поняттям «військовополонений» розуміє осіб, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій: особового складу збройних сил сторони конфлікту, а також членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; членів інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема членів організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами⁷. Додатковий протокол до Женевських конвенцій

від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. у статті 44 визначає в якості військовополоненого будь-якого комбатанта, який потрапляє під владу супротивної сторони⁸. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 р. вводить поняття «особа, свобода якої обмежена» стосовно осіб, позбавлених волі з причин, пов'язаних із збройним конфліктом⁹.

Загальність норм міжнародного гуманітарного права та їх спрямування на захист осіб під час збройного конфлікту (міжнародного або неміжнародного характеру) можна відобразити в таких принципах:

- » гуманність у поводженні;
- » недоторканість особи, що включає повагу до життя, фізичну та психічну недоторканість;
- » заборона катування, нелюдського та принижуючого поводження;
- » визнання прав кожного;
- » повага до честі, сімейних прав та переконань кожної особистості;
- » особиста безпека;
- » недоторканість власності.

Якщо розглядати питання поводження із жертвами збройного конфлікту та їх захист, необхідно за основу брати саме загальні базові принципи, що були сформовані вище. Саме вони стали основою для прийняття міжнародно-правових актів міжнародного гуманітарного права. Їх універсальність, загальність та комплексність не залежать від кваліфікації кожного окремо взятого збройного конфлікту. Вони впливають із самої природи протистояння, яке супроводжується людськими жертвами: загиблими, полоненими, безвісти зниклими. Для них не має значення, чи має конфлікт міжнародний, чи неміжнародний характер. Страждають від нього, у першу чергу, люди – учасники конфлікту чи цивільне населення. Кожен з них має право на захист його основоположних прав.

¹ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14.04.2014 р. № 405/2014 // [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>.

² «Порошенко: Из плена боевиков освобождены почти 3 тыс. человек» // [Електронний ресурс]: <http://gordonua.com/news/war/poroshenko-iz-plena-boevikov-osvobozhdeny-pochti-3-tys-chelovek-97754.html>.

³ «Тандит: Боевики в вопросе обмена пленными прибегают к шантажу» // [Електронний ресурс]: <http://gordonua.com/news/war/tandit-boeviki-v-voprose-obmena-plennymi-pribegayut-k-shantazhu-116520.html>.

⁴ Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV // [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15/para039#o39>.

⁵ «фізична особа, яка захоплена та/або утримується з метою спонукання державного органу, підприємства, установи чи організації або окремих осіб здійснити якусь дію або утриматися від здійснення якоїсь дії як умови звільнення особи, що захоплена та/або утримується», Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV // [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15/para039#o39>.

⁶ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

⁷ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

⁸ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199/page.

⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

1 НЕОБХІДНІСТЬ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ «ПОЛОНЕНОГО» У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Норми Женевських конвенцій визначають поняття «військовополонений» (стосовно збройного конфлікту міжнародного характеру¹⁰) та «особи, свобода яких обмежена» (стосовно збройного конфлікту неміжнародного характеру¹¹). Якщо проводити порівняння між термінами «заручник» та «полонений» в аспекті конфлікту на Сході України, то слід відзначити, що більш доречним є використання поняття «полонений» стосовно постраждалих осіб. По-перше, захоплення заручників представниками терористичних організацій має спеціальну мету – спонукання уповноважених осіб до вчинення певних дій. У випадку з конфліктом така мета не визначається нормами міжнародного гуманітарного права. По-друге, виходячи із суті самого протистояння, а не нормативно-правового закріплення на національному рівні, слід визначати жертв конфлікту як «полоне-

них», а не як «заручників». По-третє, якщо розглядати питання обмінів, то ч.5 ст.16 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначає, що під час ведення переговорів не можуть розглядатися як умова припинення терористичного акту питання щодо видачі терористам будь-яких осіб¹². Проте, в аспекті конфлікту на Сході України, питання проведення переговорів зі стороною супротивника з метою обміну заручників є над-

¹⁰ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

¹¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол 2) від 8 червня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

¹² Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV // [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15/para039#039>.

звичайно актуальним через умови та строки їх утримання в неволі. По-четверте, норми міжнародного гуманітарного права встановлюють мінімальні правові гарантії захисту військовополонених від порушення їхніх прав. Натомість законодавством України не передбачено окремих правових гарантій в межах статусу «заручника».

Як було зазначено вище, за час протистояння на Сході України близько 3000 осіб були зареєстровані Міжвідомчим центром з питань звільнення полонених та пошуку зниклих безвісти при Службі безпеки України за час його роботи як захоплені в заручники незаконними збройними формуваннями. Серед загальної кількості постраждалих можна провести такий аналіз:

1.	Основні категорії постраждалих	Цивільні особи: » місцеві жителі Донецької та Луганської областей; » волонтери, які займаються гуманітарною допомогою в зоні АТО; » священнослужителі; » особи, які постійно не проживають на території Донецької та Луганської областей, а знаходяться тимчасово на вказаних територіях	Військовослужбовці: » бійці підрозділів Збройних сил України; » бійці підрозділів Національної гвардії України та спеціалізованих формувань правоохоронних органів; » бійці добровольчих підрозділів та підрозділів, сформованих на добровільній основі, під керівництвом Національної гвардії України та Міністерства внутрішніх справ України
2.	Відношення до загальної кількості полонених	48 %	52 %
3.	Обставини захоплення в полон	» Обшуки та затримання в приватних будинках. » На блок-постах. » За місцем роботи. » На вулиці. » Поблизу «цілевих» об'єктів сил самопроголошених республік	» У ході масштабних військових операцій. » Під час виконання бойових завдань (наприклад, передислокація, розвідка, блок-пости). » Під час вивезення поранених
4.	Строк перебування у полоні	Від однієї доби до більше ніж 20 місяців (не враховуючи заручників, які утримуються на території РФ)	

Загалом, досить складно сформувати якісь спільні категорії постраждалих через унікальність кожної окремої історії захоплення та тримання в полоні, адже кожна ситуація має свої особливості та порушення. Також деякі затримання мали на меті отримання викупу чи інформації від особи. Особливих переслідувань зазнають цивільні особи – місцеві жителі Донецької та Луганської областей, які виявляють активну громадянську позицію, та військовослужбовці, які добровільно вступили на військову службу, зокрема бійці батальйонів, які були сформовані на добровільних засадах. Отже, загальне уявлення про масштабність проблеми може надати лише зведений аналіз випадків захоплення в полон.

В аспекті норм міжнародного гуманітарного права цивільні особи не можуть розглядатися як учасники конфлікту, за умови, якщо вони не мають зброї та не виступають на боці однієї з протиборчих сторін. Захоплення цивільних осіб у полон має розцінюватися як грубе порушення норм міжнародного гуманітарного права, відповідно до статті 34 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949)¹³.

Відповідно до статті 41 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій (1949), що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1) від 8 червня 1977 р. особа, яка перебуває під владою супротивної сторони або яка ясно виражає намір здатися в полон вважається такою, що вибула із строю (*hors de combat*)¹⁴. Статус *hors de combat* в ході збройного конфлікту неміжнародного характеру визначає стаття 3 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. визначає, що з особами, які не беруть активну участь у бойових діях і склали зброю, поводяться гуманно. А саме:

забороняється застосування до таких осіб катувань та жорстокого поводження, наруга над людською гідністю; захоплення в заручники¹⁵.

Дані положення визначають, що з моменту захоплення в полон та потрапляння військовослужбовця під контроль супротивника він втрачає статус комбатанта й підлягає захисту, відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Тобто стосовно осіб *hors de combat* не допускається застосування будь-яких заходів фізичного впливу, наруга над особистістю та покарання без

¹³ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_154/para64#n64.

¹⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1) від 8 червня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199/page.

¹⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол 1) від 8 червня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199/page. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

¹⁶ The Legal Regime of the International Criminal Court. Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko – p. 563 // [Електронний ресурс]: https://books.google.com.ua/books?id=pF_wVrKev3oC&pg=PA565&lpg=PA565&q=article+41+hors+de+combat&source=bl&ots=ojJwYvV5YV&sig=z4RGW_m0CX8aCxxh6sGrGSF4XGA&hl=ru&a=X&ved=0ahUKEwjr_4apzOPMAhXIEiwKHViGC98Q6AEIPjAF#v=onepage&q=article%2041%20hors%20de%20combat&f=false

попереднього судового рішення¹⁶. Якщо розглядати дані положення в умовах збройного конфлікту на Сході України, то можна говорити про те, що військовослужбовці з моменту захоплення в полон користуються таким же захистом, як і цивільні особи. Не проводиться розрізнення між ними в залежності від виконання службових обов'язків у зоні проведення АТО.

Позиція Міжнародного комітету Червоного Хреста щодо зобов'язань держав стосовно міжнародного гуманітарного права є такою: «Обов'язок виконувати міжнародне гуманітарне право передусім лежить на державах. Держави повинні вжити цілу низку юридичних і практичних заходів – як у мирний час, так і в ситуаціях збройного конфлікту, — спрямованих на забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права в повному обсязі»¹⁷.

Окремими спеціалізованими правовими актами України регламентується положення військовополонених:

» п. 1.2.31 Наказу Міністра оборони України «Про затвердження Керівництва по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних силах України» від 11.09.2004 р. № 400 дублює визначення військовополоненого, яке надається в нормах Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (1949). Крім того, визначає, що «військовополо-

нені перебувають під владою держави, представники збройних сил якої взяли їх у полон, а не окремих осіб або військових формувань. Полон не є покаранням, а тимчасовим обмеженням можливості брати участь у бойових діях»¹⁸;

» частина III Бойового статуту сухопутних військ Збройних сил України «Взвод, відділення, екіпаж танка» містить Розділ 11 «Міжнародне гуманітарне право про ведення війни. Обмеження загального характеру щодо ведення бойових дій» визначає особливості поводження з військовополоненими¹⁹.

Ситуація в Україні, що виникла внаслідок бойових дій, вимагає закріплення на нормативному рівні статусу жертв конфлікту. Для українського суспільства особи, які пережили полон, є новою та особливо вразливою категорією. Законодавством України не передбачено спеціальних правових норм, які б регламентували можливість отримання ними кваліфікованої медичної допомоги та правової консультації. Постраждали особи не підлягають окремому обліку та не мають визначеного статусу.

Наразі, одним з основних завдань Об'єднаного центру з координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих в районі проведення антитерористичної операції при Службі без-

¹⁷ Імплементация міжнародного гуманітарного права на національному рівні: керівництво. Довідковий посібник // [Електронний ресурс]: <https://www.icrc.org/rus/assets/files/publications/domesticimplementationihl.pdf>.

¹⁸ Імплементация міжнародно-правових норм щодо поводження та захисту військовополонених у законодавство України/ М. Глушко// European political and law Discourse – V. 2 issue 1 – 2015 – P. 119-129.

¹⁹ Бойовий статут сухопутних військ Збройних сил України. Частина III «Взвод, відділення, екіпаж танка» // [Електронний ресурс]: <https://drive.google.com/file/d/0Bz05CALd9MuOR283Y09kbGpQSjA/view>.

пеки України (надалі – Центр) є створення й ведення обліку військовослужбовців та цивільних осіб, які були протиправно позбавлені волі або зникли безвісти в районі проведення антитерористичної операції, починаючи з 7 квітня 2014 р.²⁰. Центр відкритий для звернення громадян та обліковує надану йому інформацію стосовно заручників та безвісти зниклих на території Донецької та Луганської областей. Хоча про створення Центру й було оголошено ще 7 вересня 2015 р., але до сьогоднішнього дня у відкритому доступі немає нормативно-правового документа, який би чітко регламентував його повноваження та визначав правовий статус зазначеного обліку. Фактично робота Центру в даному напрямку зводиться до збору інформації та передачу її за запитом правоохоронних органів. Натомість необхідно на нормативному рівні закріпити правовий статус даної системи обліку, що має включати можливості доступу до інформації, достовірність інформації та можливість отримання заінтересованими особами документального підтвердження факту перебування в полоні.

Невирішеними питаннями залишаються отримання правової, соціальної, медичної та психологічної допомоги звільненим з полону. У цьому аспекті, життєво важливими питаннями для звільненої особи є такі як відновлення документів, що посвідчують особу; проходження медичного обстеження та отримання кваліфікованої допомоги; соціальні виплати, належні особі.

Окремо слід розглядати в даному випадку цивільних та військових осіб.

Після звільнення та повернення на підконтрольну Україні територію цивільні особи, які перебували в полоні, практично залишаються сам на сам із своїми проблемами. На

законодавчому рівні відсутні спеціалізовані норми, які б закріплювали право таких осіб на отримання медичної, психологічної, правової та соціальної допомоги. Реабілітацією звільнених цивільних займаються лише волонтерські організації.

У першу чергу для вирішення цих питань необхідно закріпити на законодавчому рівні власне саме поняття та статус цивільного полоненого і правових можливостей для отримання постраждалою особою соціальної, правової, медичної та психологічної допомоги.

Норми Женевських конвенцій (1949) не включають положення, які б регламентували загальні принципи реабілітації осіб, які перебували в полоні, загальні вимоги для держав, які мають виконуватися на національному рівні щодо постраждалих. Для порівняння можна розглянути законодавство Сполучених Штатів Америки. Правові акти передбачають відповідальність уряду Сполучених Штатів за долю заручників, яка включає в себе дипломатичний вплив, збір розвідданих, дослідження на підтримку розробки операцій щодо відновлення. При уряді Сполучених Штатів створений окремий координаційний орган — Hostage Recovery Fusion Cell, – який визначає та рекомендує програми відновлення, гарантує захист інформації щодо постраждалих, забезпечує підтримку сімей постраждалих²¹.

Національна стратегія у сфері прав людини одним²² зі стратегічних напрямків визначає звільнення заручників (такий термін вживається в тексті документа) та забезпечення їх прав, і ставить на меті: створення ефективної системи звільнення з полону, забезпечення право звільнених осіб на першочергове одержання медичної і правової допомоги, створення дієвої системи соці-

альної, у тому числі психологічної, реабілітації звільнених осіб та членів їх сімей, проведення ефективного розслідування злочинів, пов'язаних із викраденням людей, захопленням заручників²³. Для виконання цього завдання на законодавчому рівні необхідно закріпити такі норми:

- » створення єдиної бази осіб, які перебували в полоні в період конфлікту на Сході України, на базі окремого органу із обов'язковим зазначенням періоду перебування в полоні та місця утримання. Також важливо передбачити механізм співпраці між цим органом, правоохоронними органами, волонтерами, а також громадськими організаціями;
- » права полонених на отримання кваліфікованої медичної, психологічної, правової та соціальної допомоги;
- » визначення ефективної системи звільнення з полону, яка передбачатиме виведення питання з площини політичних переговорів та передачу його до відання Міжнародного комітету Червоного Хреста;
- » порядок проходження медичної реабілітації постраждалою особою, її строки та умови повернення на військову службу.

Отже, для уніфікації термінології та чіткості в подальшому застосуванні норм міжнародного права необхідно в національному законодавстві закріпити термін «полонений» для коректності у використанні термінології та поширити його на постраждалих осіб у ході конфлікту на Сході України. Статус та правові гарантії захисту особи визначаються положеннями Женевських конвенцій, які ратифіковані Україною. На їх основі необхідно закріпити принципи правового захисту постраждалих осіб. Крім того, необхідно визначити на основі положень Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод вимоги щодо поводження з полоненими. У національне законодавство має бути введено поняття «військовополонений», яке стосуватиметься військовослужбовців, захоплених у полон. Використання цих понять має бути універсальним та виходити з правової природи подій на Сході України – збройного конфлікту.

²⁰ Наказ Голови Служби безпеки України «Про утворення Об'єднаного центру з координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих в районі проведення антитерористичної операції» // [Електронний ресурс]: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=131005&cat_id=131003.

²¹ Presidential Policy Directive — Hostage Recovery Activities // [Електронний ресурс]: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2015/06/24/presidential-policy-directive-hostage-recovery-activities>.

²² Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 25.08.2015 р. № 501/2015 // [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.

²³ Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 25.08.2015 р. № 501/2015 // [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.

2. ЗВ'ЯЗОК ПОЛОНЕНОГО ІЗ ЗОВНІШНІМ СВІТОМ

Норми Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (1949) встановлюють обов'язок інформувати державу, від якої залежить військовополонений, про факт його захоплення в полон та перебування під контролем держави-супротивника. Норми міжнародного гуманітарного права визначають, що військовополонені не повинні перебувати в умовах ізоляції. Держава, яка утримує військовополонених, має забезпечити їх зв'язок зі своїми рідними²⁴. Порядок реалізації цього права осіб, які утримуються в полоні, чітко визначений нормами міжнародного гуманітарного права. З огляду на те, що положення міжнародного гуманітарного права були прийняті ще в середині двадцятого століття, в сучасних умовах їх реалізація має здійснюватися більш доступними сучасними методами.

Стосовно конфлікту на Сході України суттєвою проблемою є факт інформування як родичів особи, так і військового керівництва про потрапляння особи в полон. Практично відразу, з моменту захоплення, у постраждалого відбирається засіб зв'язку. З цього моменту та до моменту звільнення особа перебуває в умовах «інформаційного вакууму». У полоненого відсутня можливість періодично спілкуватися з близькими людьми. Даний процес перебуває під повним контролем іншої сторони. Кожен телефонний дзвінок сім'ї є, нібито, проявом доброї волі та гуманності з їх боку. Зазвичай, полоненому надається мобільний телефон одного з супротивників з прихованим номером для розмови, тривалістю приблизно не більше однієї хвилини. Вся розмова здійснюється під наглядом

терористів. Особі не дозволяється висловлювати по телефону будь-які скарги чи зауваження рідним щодо умов тримання. Як покарання за сказані зайві слова в телефонній розмові полонений може піддаватися фізичному насиллю.

НАПРИКЛАД:

«Наприкінці вересня нам під час допитів запропонували зателефонувати додому. Перший раз я поговорив з дружиною 30.09.2014 р.».

«Нам не давали можливості подзвонити близьким і повідомити, що ми живі. Така можливість з'явилась пізніше. Деякі з терористів іноді давали можливість комусь з полонених подзвонити родичам із телефонів терористів. А взагалі це було заборонено».

Якщо розглядати утримання полонених дрібними угрупованнями супротивника, то в цьому випадку можливість здійснення контакту особи із зовнішнім світом практично зводяться до мінімуму. Полонених переховують від зовнішнього світу, обмежують будь-які контакти. Їх утримують як «резервний обмінний фонд» — на випадок, якщо хтось з даного підрозділу ополченців

²⁴ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

потрапить у полон до українських військових, лише в такому разі цих осіб можна буде представити як полонених для проведення обміну.

Як актуальну та важливу проблему слід визначити дії безпосереднього військового керівництва в разі потрапляння особового складу військового формування в полон. Один із принципів керівництва Збройними силами України є принцип єдиноначальності, відповідно до якого командир наділяється всією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих. На нього покладається персональна відповідальність перед державою за всі сторони життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця²⁵. Перебування військовослужбовця у безпосередньому підпорядкуванні командира покладає на останнього обов'язок завжди мати точні відомості про особовий склад ввіреного йому підрозділу.

Якщо розглядати ситуацію із захопленням у полон військовослужбовців у ході конфлікту на Сході України з формального боку, то необхідно виділити кілька основних моментів. По-перше, доведеним має бути факт саме захоплення військовослужбовця супротивником у полон. Стаття 430 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність для військовослужбовця за добровільну здачу в полон через боягузтво або легкодухість. Як санкція за дане кримінальне правопорушення передбачено позбавлення волі на строк від семи до десяти років²⁶. На даний час, відповідно до відомостей, що містяться в єдиному державному реєстрі судових рішень, за вказаною статтею не було винесено жодного вироку. Проте, якщо розгля-

дати ситуацію із полоном військовослужбовця, цілком імовірно є можливість кримінального переслідування за статтею 430 ККУ.

По-друге, якщо розглядати ситуацію із захопленням у полон військовослужбовця в аспекті особистої відповідальності командира за особовий склад військового підрозділу, то за даним фактом командир має зафіксувати обставини події. В особливий період у військових частинах, в частині обліку особового складу, як втрати за минулу добу фіксуються відомості у вигляді поіменного списку за такими категоріями: загиблі та померлі; зниклі безвісти; полонені; евакуйовані з пораненням; евакуйовані внаслідок хвороби; інші втрати²⁷. Пункт 1.11 Інструкції з організації обліку особового складу Збройних сил України визначає обов'язок командирів відділень, взводів, рот, батарей відповідних до них підрозділів, а також командирів підрозділів і служб кораблів усіх рангів:

- » перевіряти наявність особового складу перед початком маршу, під час привалів і після їх завершення, перед початком бойових дій, під час бойових дій і після них;
- » незалежно від обставин знати про кожного військовослужбовця, що вибув зі строю: причину вибуття, коли, де, за яких обставин це трапилося;
- » щодня і після кожного бою доповідати своєму безпосередньому командирові про наявність і втрати особового складу²⁸.

Отже, в бойових умовах для командира встановлюється обов'язок формування чітких та повних списків бойових втрат підрозділу в ході

виконання військових завдань. За кожну особу у своєму підпорядкуванні командир має особисто нести відповідальність. Щоденно, після прибуття підрозділу з виконання завдання, має висвітлюватися в офіційних зведених списках ситуація з особовим складом підрозділу.

Захоплення військовослужбовця в полон вважається втратою особового складу підрозділу. Для визначення обставин військовим командуванням має призначатися проведення службового розслідування. Виходячи з положень Інструкції про порядок проведення службового розслідування у Збройних силах України, службове розслідування проводиться в разі, зокрема, невиконання або недбалого ставлення до виконання вимог наказів та інших керівних документів, що могло негативно вплинути чи вплинуло на стан боєздатності, бойової готовності підрозділу чи військової частини²⁹.

Якщо розглядати положення зазначеної вище Інструкції, нею окремо не передбачено проведення внутрішнього службового розслідування за фактом вчинення кримінального правопорушення проти військовослужбовця. Відповідно не визначено можливості для військового керівництва звертатися за вказаним фактом до уповноважених органів. Зазначається лише таке: якщо під час службового розслідування буде з'ясовано, що правопорушення військовослужбовця містить ознаки кримінального правопорушення, командир військової частини письмово повідомляє про це орган досудового розслідування³⁰.

Отже, якщо розглядати зазначені норми та положення Кримінального процесуального кодексу України, слід наголосити на тому, що безпосередній командир має право звернутися до правоохоронних органів із заявою про вчинення злочину стосовно його підлеглого. Дана можливість, закріплена законодавством, має стати обов'язковою для військових підрозділів.

Необхідно передбачити можливість долучити до досудового розслідування матеріали внутрішнього службового розслідування, проведеного військовою частиною.

Окремою інструкцією також передбачено порядок інформування про події, кримінальні правопорушення, адміністративні корупційні та військові адміністративні правопорушення, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України та Збройних силах України. Відповідно до неї, доповідь — це інформація щодо події, кримінального правопорушення, адміністративного корупційного та військового адміністративного правопорушення, надана в усній або письмовій формі безпосередньому начальникові, відповідному органу управління Військової служби правопорядку у Збройних силах України, органу досудового розслідування³¹.

²⁵ Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24.03.1999 р. № 548-XIV // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/548-14/para053#053>.

²⁶ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/para03001#n3001>.

²⁷ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу Збройних Сил України» від 26.05.2014 р. № 333 // [Електронний ресурс]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0611-14/page4>.

²⁸ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу Збройних Сил України» від 26.05.2014 р. № 333 // [Електронний ресурс]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0611-14/page4>.

²⁹ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України» від 15.03.2004 р. № 82 // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0385-04>.

³⁰ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України» від 15.03.2004 р. № 82 // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0385-04>.

³¹ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, адміністративні корупційні та військові адміністративні правопорушення, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України» від 02.07.2013 р. № 444 // [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1536-13>.

3. ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ПОЛОНЕНИМИ

3.1. ЗАБОРОНА ЗАСТОСУВАННЯ КАТУВАНЬ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Визначення полону як категорії в межах збройного конфлікту напряду пов'язується з правом на життя людини³⁴. В умовах бойових дій особа потребує спеціального захисту. Вона свідомо наражає себе на небезпеку, беручи участь в бойових діях. Виконання правил ведення війни та норм міжнародного гуманітарного права гарантують військовополоненому належний рівень поведження з ним на умовах дотримання основоположних прав людини стороною, яка утримує особу в полоні.

Зафіксовані норми стали збіркою сталої звичаєвої практики, що стосується ставлення до жертв війни. У першу чергу вони гарантують повагу до фізичної та психологічної недоторканості особи. Комбатант, який брав безпосередню участь у бойових діях, заслуговує на повагу до себе з боку супротивника. По-друге, закріплення звичаєвих положень зробило їх доволі статичними. Прийняті у 1949 році норми не відповідають умовам сучасних збройних конфліктів та вимогам часу. Наразі вони мають тлумачитися не буквально, відповідно текстового подання норми, а як керівні ідеї, основоположні принципи, які гарантують військовополоненим:

- » захист від протиправного позбавлення життя;
- » захист від катувань, фізичного насилля, психологічного знущання;
- » прийнятні умови утримання, які не погіршують стан здоров'я особи та забезпечують мінімальний санітарно-гігієнічний рівень;
- » забезпечення поваги до приватного та сімейного життя особи;
- » захист від переслідування за вчинені дії під час бойових дій.

Відповідальність за ставлення до полонених у збройних конфліктах міжнародного характеру несе держава, агенти якої тримають осіб у

Інструкція визначає оперативність подання інформації щодо вчинення кримінального правопорушення. Проте, проблемними залишаються деякі моменти:

- » не визначено як окремого факту, про який має бути доповідь, захоплення військовослужбовця в полон;
- » не передбачено відповідальності військового командування за неподання або несвоєчасне подання зазначеної інформації.

За результатами проведеного службового розслідування посадова особа військової частини в десятиденний термін після розгляду акта та матеріалів розслідування повинна прийняти відповідне рішення. Якщо говорити про ситуацію з потраплянням особового складу військової частини в полон, то рішення має оформлятися у вигляді наказу, яким даних осіб має бути постановлено на окремий облік, виведено за межі штату військової частини та визначено питання про виплату заробітної плати.

У зазначеному випадку матеріальне забезпечення військовослужбовця виплачується на користь членів його сім'ї. Відповідно до п.6-1 ст. 18 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» членам сімей військовослужбовців, які проходять військову службу в особливий період, що оголошується відповідно до Закону України «Про оборону України», гарантується виплата

грошового забезпечення цих військовослужбовців у разі неможливості ними його отримання під час участі у бойових діях та операціях³². Порядок здійснення таких виплат визначається п. 12.2 Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних сил України та деяким іншим особам³³.

Отже, діюча система нормативно-правових актів чітко врегулює порядок внутрішніх дій безпосереднього військового керівництва Збройних сил України в разі захоплення особового складу підрозділу в полон. Необхідно поширити їх дію на підрозділи Національної гвардії України, Міністерства внутрішніх справ України та добровольчі батальйони. Крім того, з точки зору практики, не всі безпосередні керівники військових підрозділів відповідально ставляться до виконання зазначених вище положень. Актуальними залишаються проблеми швидкості реагування на факт захоплення військовослужбовця в заручники та повноти проведення службового розслідування.

³² Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011-XII // [Електронний ресурс]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/paran353#n353>.

³³ Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» від 11.06.2008 р. № 260 // [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0638-08/page>.

³⁴ Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених/ М.В. Грушко// дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Одеса – 2015 р. // [Електронний ресурс]: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2324/Grushko_diss.pdf?sequence=6&isAllowed=y.

³⁵ Конвенція про закони та звичаї суходільної війни від 18.10.1907 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_222.

полоні. Це обґрунтовується відносинами підпорядкованості у військовій сфері. Військове керівництво держави несе пряму відповідальність за дії своїх військових підрозділів та збройних формувань у ході бойових дій³⁵. Тобто, в умовах збройного конфлікту, якщо особа визнається відповідно до положень міжнародного гуманітарного права комбатантом, то за дії такої особи несе відповідальність саме та держава, на стороні якої і виступає така особа. Її дії мають відповідати законам та звичаям війни, а за їх порушення особа повинна нести відповідальність.

Женевська конвенція про поведження з військовополоненими визначає основні вимоги, які мають виконуватися стороною, під контролем якої перебувають полонені:

- » кожен полонений має бути ідентифікований;
- » заборонено застосовувати катування, погрози, залякування до полоненого з метою отримання будь-якої інформації в ході допиту;
- » всі речі особистого користування та засоби захисту залишаються в розпорядженні полоненого. Така ж вимога ставиться і до особистих відзнак та знаків державної належності. Гроші та коштовні речі полоненого вилучаються, але підлягають поверненню при його звільненні;
- » забороняється застосування актів насилля чи залякування щодо військовополонених, а також від образ та цікавості публіки³⁶.

Щодо безпосередніх умов утримання полонених, то держава, яка за них несе відповідальність, зобов'язана забезпечити полонених сприятливими умовами, які не спричиняватимуть шкоди їх здоров'ю. Вимоги, що стосуються приміщень утримання військовополо-

нених та їх облаштування, мають бути такими ж, як і вимоги щодо площі приміщення та його обладнання, які держава реалізовує щодо особового складу своїх власних військових підрозділів.

Приміщення, передбачені для того, щоб ними користувалися військовополонені індивідуально або колективно, мають бути повністю захищеними від вологи, достатньо обігріватися й освітлюватися, зокрема між настанням темноти й вимкненням світла³⁷. Наголошується на тому, що чоловіки та жінки мають утримуватися в окремих приміщеннях.

Основний добовий раціон харчування має бути достатнім за кількістю, якістю й різноманітністю для того, щоб підтримувати добрий стан здоров'я полонених та запобігати втраті ваги або розвитку недостатності харчування. До уваги слід брати й звичний для полонених режим харчування. Їх забезпечують питною водою в достатній кількості. Дозволяється паління тютюну. Полонених настільки, наскільки це можливо, залучають до приготування їхньої їжі; із цією метою їх можна використовувати для роботи на кухнях. Крім того, їм надають засоби для самостійного приготування наявної в них додаткової їжі³⁸.

Також держава, яка утримує полонених, зобов'язана забезпечити їх одягом та взуттям, що відповідають кліматичним умовам їх утри-

³⁶ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

³⁷ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

³⁸ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153

мання. Речі мають надаватися в достатній кількості та забезпечуватися їх вчасна заміна й ремонт. Крім того, полонені, що працюють, одержують належний одяг у всіх випадках, коли цього вимагає характер їхньої роботи. В таборах мають забезпечуватися належні санітарно-гігієнічні умови: належне санітарне обладнання, яке відповідає умовам гігієни та тримається в чистоті; лазні та душі, забезпечені в достатній кількості водою та милом; окремі приміщення для прання.

Для надання медичної допомоги полоненим має бути організований окремий лазарет. Медична допомога має надаватися переважно медичним персоналом держави, до якої вони належать, а також, по можливості, однієї з ними національності. Не можна перешкоджати полоненим з'являтися на прийом до медичного персоналу для огляду. Медичні огляди полонених проводяться, принаймні, раз на місяць. Вони включають визначення й запис ваги кожного полоненого. Їхньою метою, зокрема, є перевірка загального стану здоров'я, харчування та чистоти осіб, а також виявлення інфекційних хвороб, особливо туберкульозу, малярії та венеричних хвороб³⁹.

Окрім норм міжнародного гуманітарного права, особи, які перебувають у полоні на непідконтрольній території, захищаються нормами Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950). Стаття 3 Конвенції захищає осіб від катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження⁴⁰. Практика Європейського суду з прав людини наголошує на тому, що при визначенні того, чи можна кваліфікувати певну форму поганого поведження як катування, слід враховувати закріплену в статті 3 відмінність між цим поняттям та поняттям «нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження». Розрізнення цих понять у Конвенції свідчить про намір надати особливої ганебності умисному не-

людському поведженню, яке спричиняє дуже тяжкі й жорстокі страждання. На додаток до жорстокості поведження ознакою катування є також наявність мети такого поведження, як це визнано в Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, стаття 1 якої визначає катування як навмисне заподіяння сильного болю або страждання, зокрема, з метою отримання відомостей, покарання або залякування⁴¹.

Стаття 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання під катуванням розуміє будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відомості, чи за їх мовчазної згоди⁴².

У справі Калашников проти Російської Федерації Європейський суд з прав людини виніс рі-

³⁹ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153

⁴¹ Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

⁴² Справа «Нечипорук та Йонкало проти України» заява № 42310/04, рішення від 21.04.2011 р. п. 149 // [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_683.

шення про порушення статті 3 Конвенції щодо умов тримання під вартою заявника, зокрема звертаючи увагу на такі обставини справи:

- » загальна площа приміщення, в якому утримувалась особа;
- » кількість осіб, які постійно перебували в приміщенні;
- » кількість місць для сну в приміщенні;
- » наявність постійно ввімкненого світла в приміщенні;
- » наявність належної вентиляції в приміщенні;
- » можливість виходити на свіже повітря;
- » дотримання санітарних умов приміщення;
- » доступ до туалету та можливість здійснювати свої природні потреби⁴³.

Крім того, Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню були визначені стандарти, які визначають придатність місця для тимчасового перебування:

- камери мають бути чистими, мати розмір, відповідний кількості розміщених у них осіб, мати освітлення, достатнє для читання (за винятком часу сну), вентиляцію; бажано, щоб камери мали природне освітлення (вікна);
- камери мають бути придатними для відпочинку, тобто мати закріплені стільці або лави. Осіб, які будуть ночувати в камері, необхідно забезпечити чистим матрацом та ковдрою;

- особи, які перебувають під вартою, повинні мати можливість відправляти природні потреби в чистих та пристойних умовах, мати доступ до обладнання для миття;
- особи, які перебувають під вартою, повинні мати забезпечений доступ до питної води й отримувати їжу в установлений час, включаючи якнайменше один повний обід кожного дня;
- особи, які перебувають під вартою більше 24-х годин, повинні мати можливість доступу до свіжого повітря;
- камери, які використовуються для однієї особи на період довший, ніж декілька годин, повинні мати розмір близько 7 м². Камери розміром від 4 м² вважаються можливими для ночівлі. А ті, що менше 4 м², можуть використовуватися тільки протягом декількох годин. Камери площею менше за 2 м² взагалі не повинні використовуватися для утримання людей⁴⁴.

Загалом, норми міжнародного гуманітарного права містять доволі чіткі та суворі вимоги, які стосуються поводження з полоненими та умов їх утримання. В даному напрямку положення Женевських конвенцій тісно переплітаються з основоположними правами людини, які захищають життя, честь та гідність особи.

⁴³ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_085/conv.

⁴⁴ Комітет запобігання катуванням: Стандарти. «Основні» розділи із Загальних доповідей комітету // [Електронний ресурс]: <http://www.cpt.coe.int/lang/ukr/ukr-standards-s.pdf>.

3.2. ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОГО НАСИЛЛЯ ДО ПОЛОНЕНИХ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Цивільні

Мирні громадяни України на території Донецької та Луганської областей страждають від переслідування. Вони не беруть безпосередньої участі в бойових діях, не володіють зброєю та не виступають на боці жодної із сторін конфлікту. Основні причини їх затримання полягають саме у позиції цивільних громадян та їх підтримки однієї із протидіючих сторін.

НАПРИКЛАД:

«...Вони були одягнені в камуфляжну форму. З позначень на одязі у них були нашивки «Комендатура ЛНР» і георгіївські стрічки. Вони були озброєні автоматичною зброєю типу «АК», гранатами типу «F-1», військовими ножами.

Потім терористи обійшли всю квартиру і переконалися в тому, що крім нас там нікого не було. Запитали, чи є в будинку зброя. Я відповів, що ні. Потім запитали, чи знаю я, чому вони прийшли. Я сказав, що ні. Вони відповіли, що їм надійшов дзвінок, що з мого балкона хтось дивився в бінокль. Такого бути не могло.

Ми з дівчиною завжди підтримували цілісність України, і тому на всіх проукраїнських мітингах, які проходили в місті, завжди брали участь. Через це в квартирі були українські прапори і українська символіка, листівки, флаєри, на балконі стояла синя і жовта фарба...»

Також цивільні особи можуть бути затримані при перебуванні в зоні проведення антитеро-

ристичної операції з гуманітарною та волонтерською допомогою.

НАПРИКЛАД:

«...Проїхавши від одного до другого блок-посту, 15 км приблизно, був блок-пост «РПА» («Російська православна армія»). Він був невеликий, чоловік 10-15.

Там одразу підійшли їх солдати, дістали мене із машини, поклали обличчям в асфальт, почали все витягати із машини, почали бити руками, ногами, прикладами, хто як міг.

Коли били ногами і я намагався прикрити нирки руками, вони покликали своїх, розтягнули одну руку, інший другу, щоб я не зміг нирки прикривати. Ще з того, що я пам'ятаю, так це те, що один виніс бронезилет, який я привіз, почав бити ним мене по голові. Я втратив свідомість. Пам'ятаю, що хвилин 20 били, а як далі було — не пам'ятаю...»

Крім того, цивільних осіб затримують для вимагання грошових коштів за їх звільнення.

НАПРИКЛАД:

«...Бойовик, в свою чергу почав вимагати з мене 50000 євро, ставлячи перед вибором: або я віддаю гроші, або мене відправлять на примусові роботи, пов'язані з риттям окопів. Таких грошей я і моя родина не мали. Всі заощадження, які мали, а також побутова техніка і автомобілі були вилучені бойовиками. Тому я мислимо готувався, що мене виведуть на примусові роботи...»

Військові

Метою застосування фізичного впливу до полоненого з боку незаконних збройних формувань може бути:

— отримання інформації щодо розміщення особового складу збройних сил на позиціях;

НАПРИКЛАД:

«На блок-пості мене також допитували. Цікавилися розташуванням позицій підрозділів ЗСУ. Я відповів, що не володію даною інформацією, оскільки не належу до офіцерського складу, і навіть не знаю точного місця розташування підрозділу, де проходив службу...»

— особисте приниження військовослужбовців;

НАПРИКЛАД:

«Біля кожного будинку та зупинки відбувалися знущання. Нас змушували каютися та визнавати свою вину в обстрілах міста перед населенням; нас ставили на коліна, плювали в обличчя, зривали натільні хрестики, били та пинали без вибору в усі частини тіла, зверталися із зневажливими, злісними, образливими висловлюваннями. Все, що відбувалося, записувалося на відеокамеру...»

«...Потім мене перевезли в інше місце, спустили вниз до підвалу. Я впав. Мені розв'язали руки і сказали, щоб я сам собі розв'язав очі. У цьому підвалі був тир. Мене поставили до стіни і вистріляли над головою. Той, хто стріляв, підійшов

до мене і сказав мені: «Ти стріляний горобець, не боїшся нічого». Потім він посадив мене на стілець, і я відчув сильний удар по спині і звалився зі стільця. Впавши, я розвернувся і побачив, що у тієї людини в руках була квадратна залізна труба 60х60 см, обмотана скотчем. Потім він почав бити мене цією трубою...»

— знущання над особою з метою витребування викупу від його близьких;

НАПРИКЛАД:

«...Коли мене веди по дорозі, то весь час били. Дійшовши до одного з будинків (як я зрозумів – вони там зупинилися), мене роздягли, обшукали. При мені знайшли мобільний телефон, паспорт, в якому знаходився лист від дружини, мою зарплатню. Всі речі вони залишили собі. Коли прочитали листа, то запитали чий це лист. На що я відповів, що моєї дружини. Один із терористів став шукати в моєму телефоні її ім'я, після чого став їй телефонувати. Він підставив мені під вухо телефон та сказав, щоб я побалакав із нею. Коли вона відповіла, я сказав тільки «Пробач». Після чого в мене забрали телефон. Далі терорист сам почав говорити з дружиною, погрожував їй, що мене вб'ють, відріжуть вуха та інше, якщо вона не заплатить за мене викуп. Я був настільки виснажений і побитий, що не пам'ятаю всієї розмови...»

— залякування особи.

НАПРИКЛАД:

«...Показував молот, кусачки, паяльник. Розказував, як буде мені дробити і палити кінцівки. Потім двоє його супутників били мене по голові, спині та боках, приставляли пістолет то до голови, то до ніг, стріляли в повітря, в підлогу. Питав, чи є діти, і дізнавшись, що діти не в Луганську, казав що ви їх викличіть і, коли вони прийдуть, то він буде знімати з них живих шкіру, а ми з дружиною будемо дивитися. Потім вимагав, щоби я писав пояснення, як я потрапив до підвалу і що я нацист...»

Важливо також відзначити, що подібна поведінка з полоненими є своєрідною «розвагою» для осіб, які їх утримують. Агресія стосовно полонених з боку супротивника проявляється особливо жорстоко, коли охоронці перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

НАПРИКЛАД:

«...Як я дізнався пізніше, самі терористи після 9 вечора веди себе досить вільно в приміщенні: пили алкоголь, курили траву. Після цього, в стані алкогольного і наркотичного сп'яніння, ополченці починали свої «розваги» — вони викликали полонених і починали їх бити. Таке відбувалося щоночі. Особливу увагу приділяли тим полоненим, які тільки надійшли, і тривало подібне поводження в перші три дні ув'язнення...»

При проведенні аналізу пояснень осіб, які пережили полон, можна зробити висновок,

що в більшості випадків до осіб застосовувався фізичний вплив. Полонених могли бити руками, ногами, прикладами від зброї, молотками, палками, металевими трубами – будь-якими речами, які супротивникові могли потрапити під руку.

НАПРИКЛАД:

«...мене викликав на допит «Мовчун» і наносив мені удари книгою по голові...»

«...Полонених, в тому числі й мене, терористи били залізною квадратною трубою обмотаною картоном, ніжками від стільців, руками та ногами. Били по всьому тілу, по голові. Перерви були по 3-4 хвилини, поки терористи мінялися між собою. Всі побиття терористи знімали на відеокамеру...»

Також стосовно полонених представники сторони супротивника застосовують електричний струм.

НАПРИКЛАД:

«...У підвалі було дев'ять кімнат, і нас терористи залякували тим, що через них пройдуть тільки сильні духом. У першій кімнаті били по ногах, спині. В другій кімнаті заставляли брати оголені проводи з електричним током, інакше погрожували вбити товариша. Я був у цих двох кімнатах, де мене били і де я змушений був тримати проводи з током. Інших полонених заводили в інші кімнати. Комуś із полонених терористи прижигали руки утюгами...»

Проти беззбройної особи супротивником застосовувалася пневматична зброя з метою завдати максимальних страждань полоненому.

НАПРИКЛАД:

«...мене відвели в сторону і прострелили обидві ноги з пневматичної зброї, також кілька куль висадили мені в тулуб...»

Крім того, як нагадування про перебування в полоні, особі залишаються сліди від колотих та ріжучих ран.

НАПРИКЛАД:

«...«Чингіз» взагалі любив ножі. У мене десь 7 або 8 ножових поранень після спілкування з ним. Ще він зробив надріз у мене за вухом і почав шкребти мене ножом по черепу. При цьому з коментарем: «Як у тебе там прикольно все хрумтить»...»

«...Після цього, мене завели в кабінет, посадили мене за стіл. Там було маленьке дзеркало, яке вони розбили, а мені сказали або я починаю говорити, або вони мені розкриють вени і я там «здохну», і ніхто на них не подумає, і всі скажуть, ніби я сам собі порізав вени. Вони взяли мою ліву руку, міцно її тримали, сказали не смикатися або буде гірше. Мені стали проводити осколком по руці. Сам осколок не різав, а рвав шкіру. Вони бачили вени на моїй руці, але цілеспрямовано проводили осколком біля вен. У якийсь момент вони прорвали шкіру навколо вен, що вона стала видна. Після цього у мене до цих пір є шрами...»

«...Добре пам'ятаю, як хтось запропонував каструвати. Почали знімати штани. Потім, передумавши, вирішили ножом відрізати ногу. Увігнали ніж за рукоять в ліву ногу, мабуть, намагаючись відрізати, я знову відключився...»

Як один зі способів знущання над особою, виснажених полонених змушували виконувати фізичні вправи в надмірній кількості.

НАПРИКЛАД:

«...Також до нас застосовували тортури у вигляді фізичних вправ: змушували присідати або віджиматися по 200-300 разів. Особисто мене 15.09.2014 р. змусили присісти 1000 разів...»

Полонений сприймається супротивниками як засіб для помсти. До нього не ставляться як до людини. Всі катування, спрямовані проти нього, завдають не тільки фізичних страждань, але й мають на меті повністю виснажити полоненого.

НАПРИКЛАД:

«...Мене повісили. По-справжньому, за шию з вибиванням стільця з-під ніг. І тут провід порвався. Лежу я, один із них каже: «Хто за те, щоб його не вбивати?» І жоден із них руку не підняв. А він продовжує: «А хто за те, щоб вбити?» Ліс рук...»

«...коли я не встав з ліжка, напевно, вони зрозуміли, що багато б'ють і мене залишили в спокої. Я з швабри палицю зробив, щоб спиратися, у мене з ногою були страшні проблеми, коліно в іншу сторону виверталось...»

«...Після сильного побиття я вже не міг самотійно рухатися, не відчував ніг до тазу, мені пошкодили таз і хребет, ребра, голову, ногу перекрутив. Потім нарахував вже на одному коліні 52 удари дубинкою. Вся підлога в межах 2 метрів була залита кров'ю. Побито було все. Руку зламали – ліву кисть, два пальці на лівій руці. Ця рука постраждала найбільше, бо коли добивали, лежав на правому боці, а ліва рука була зверху. Вони викликали знизу наших хлопців і ті за одяг мене заносили. На мені не було живого місця...»

«...коли я був весь побитий і порізаний, вони принесли мотузку і флягу з водою. Здавалося б, що можна зробити з мотузкою? Ну можна придушити людини, але навіть їм вода подумав я. Дуже скоро я дізнався навіть. Вони почали мене душити мотузкою і через деякий час я відключився. І тут вони облили мене водою. Я приходжу в себе, починаю хапати ротом повітря. І вони з усієї дури затягнули мотузку. І я знову впав, як колода. А потім вони повторили. Нелюдські відчуття...»

Практика Європейського суду з прав людини наголошує на неприпустимості жорстокого поводження стосовно потерпілих. Рішення Комісії з прав людини у «Грецьких справах»⁴⁵ наголошує на тому, що «жорстоке поводження включає в себе щонайменше такого роду поводження, яким свідомо спричиняються жорсто-

кі страждання, психологічні або фізичні, які в даній ситуації вважаються невинуватими». Комісія, розмежовуючи дії, що заборонені ст. 3 Конвенції, і «деяким брутальним поводженням» (удари по обличчю), зазначила, що не кожний випадок неналежного поводження може підпадати під дію цієї статті.

Згодом у рішенні у справі *Ірландія проти Сполученого Королівства*⁴⁶ було закріплено цей принцип, зазначивши про необхідність встановити факти, які підтверджують досягнення дією такого рівня жорстокості, яку можна було б вважати катуванням або нелюдським поводженням чи таким, що принижує людську гідність. Такий підхід є підтвердженням відносності цих положень, оскільки оцінка рівня жорстокості дій у визначенні Суду не є абсолютною і може бути наданою лише через аналіз сукупності обставин у справі. Ними можуть бути: тривалість негативного поводження, фізичні, психічні наслідки, стать, вік, стан здоров'я жертви. Якщо, на думку Суду, поводження не можна кваліфікувати як катування, то його можна визначити як нелюдське поводження, а в разі неможливості визначити поводження як нелюдське, воно є таким, що принижує гідність⁴⁷.

Отже, стосовно особи, яка була захоплена в полон представниками незаконних збройних формувань самопроголошених республік, не застосовується обмеження щодо поводження, визначені нормами міжнародного гуманітарного права та правами людини. Дії ополченців спрямовані на заподіяння особі максимальної фізичної шкоди. Ними не дотримуються основоположні принципи поваги до життя, здо-

⁴⁵ The Greek case (appl. no. 3321/67 Denmark v. Greece, appl. no. 3322/67 Norway v. Greece, appl. no. 3323/67 Sweden v. Greece, appl. no. 3344/67 Netherlands v. Greece) – 1969 - § 186.

⁴⁶ Case of Ireland v. the United Kingdom, appl. no. 5310/71, judgement 18.01.1978 - § 167.

⁴⁷ Основні положення концепції заборони неналежного поводження з людиною в практиці Європейського суду з прав людини/ Е. Шишкіна // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини – 2011. – В. 28. – С. 139-149.

ров'я, честі та гідності особи. Свідки констатують особливу жорстокість стосовно полонених з боку супротивника. В умовах збройного конфлікту саме на сторони покладається обов'язок із дотримання стандартів міжнародного права. У разі їх тотального ігнорування дії винних осіб мають розглядатися як військові злочини. Проте в цьому аспекті слід наголосити на важливість чинника доказів: при формуванні обвинувачення проти конкретного підозрюваного має бути максимально зібрано всі можливі докази його вини.

3.3. ОСНОВНІ СПОСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА МОРАЛЬНОГО ТИСКУ НА ПОЛОНЕНИХ

Констатація факту нелюдського поводження не обов'язково може бути пов'язана лише з фізичним насильством. У рішеннях «Грецька справа»⁴⁸, «Ірландія проти Сполученого Королівства»⁴⁹ Комісія і Суд у визначення поняття «нелюдське поводження» та «поводження, що принижує гідність», ввели нові аспекти – душевні муки та страждання, як невід'ємні ознаки наявності неналежного поводження і як порушення вимог зазначеної статті⁵⁰. Наявність фізичного болю не завжди може бути підставою для такої кваліфікації, адже поводження може бути визнане нелюдським, якщо це відбувалося протягом багатьох годин і спричинило фізичні ушкодження, психологічні й

душевні страждання (справа *Сьорінг проти Сполученого Королівства*⁵¹) – тобто для кваліфікації поводження як нелюдського наявність фізичних страждань є не обов'язковою⁵².

Аналізуючи ставлення представників незаконних збройних формувань самопроголошених республік до заручників, складається враження, що їх метою є моральне приниження осіб, які перебувають у їх неволі. Здійснюючи психологічний тиск на конкретних особистостей, представники супротивника виявляють особисту неприязнь не стільки до певних осіб, скільки в цілому до українських військових. Загальне сприйняття українських військових зводиться до понять «вбивця» та «фашист», які активно використовуються російськими телеканалами з метою пропаганди.

НАПРИКЛАД:

«...Нас називали «фашистами», «нацистами», «укропами», «бандерівцями», «карателями». В нашу сторону озвучувалися бездоказові, абсолютно абсурдні звинувачення. Озвучувалися думки про те, що України як держави, і українців як нації не існує взагалі. Як звичайна річ, в нашу сторону сипалася нецензурна лайка. Робилися зауваження з приводу зовнішності (наприклад, у мене українська козацька зачіска з довгим волоссям

— «чуб»), релігійних переконань (наприклад, що православні з нашого батальйону не мають права вірити в християнського Бога)...»

Крім того, особливу цинічність ополченці проявляють до української державної та революційної символіки.

НАПРИКЛАД:

«...Потім «Гіві» взяв у когось з терористів ніж і почав зрізати з рукавів нашої форми нашивки з прапором України і змушував нас їх їсти...»

«...за його татування з тризубом, синьо-жовтим та червоно-чорним прапорами йому довелося близько тисячі разів присісти та тисячі разів віджатися...»

«...по дві людини нас почали спускати в підвал будівлі. При вході лежав державний прапор України, об який ми повинні були витерти ноги. Всі старалися або переступити його, або перестрибнути. За це відразу ж отримували від охоронців по нирках, оскільки кілька охоронців стежили саме за тим, щоб всі наступили на прапор...»

Своїми діями стосовно полонених представники самопроголошених республік показують, що їм не важливі їхні життя. Вони намагаються викликати страх, принизити особу.

НАПРИКЛАД:

«...Потім мені зав'язали очі, поставили до стіни, навели на мене автомати та пістолети і сказали мені: «твоє останнє бажання». На що я відповів їм: «Повер-

ніть хоча б тіло додому». Один з терористів відповів: «Неплохое у тебя желание». Потім терористи стріляли над головою, емітуючи розстріл. Так вони перевіряли мою психіку...»

«...Двічі розстрілювали, один раз аркуш паперу примотали на очі, замотали скотчем руки, поставили на коліна лобом до стінки. Чесно сказати, в ці моменти було страшно, дуже страшно. Почали розстрілювати з пневматики. А іншим разом — на роботу викликали, то чи я не сподобався, чи то щось не так зробив, мене штовхнули, я впав, ззаду підходить охоронець і каже: «Ім'ям «ДНР» тебе засуджують до розстрілу, наказ виконати на місці», – і над головою випустив чергу з автомата...»

«...Нас поставили на коліна вздовж обриву, зв'язали знову руки за спиною, а також очі білими пов'язками, кому їх не вистачило, зав'язували скотчем, змусивши закрити очі. Через деякий час прозвучала автоматна черга...»

«...Близько 05 год. ранку 27.08.2014 р. мене розбудили та вивели у двір території «ІВС» м. Сніжне. На подвір'ї було ще темно і прохолодно. У дворі знаходилося 5 чоловік. Вони підвели мене до стіни і виголосили мені так званий «смертний вирок», словами приблизно такого змісту: «Іменем «ДНР» приговорююся до розстрілу». Після чого перезарядили зброю та вистрілили із автомата. В цей момент, думками, я попросився із життям. Однак постріл був мимо. Я зрозумів, що терористи не намагаються влучити. Після першого, імітованого пострілу, відбувся другий, потім третій, і так ще декілька

⁴⁸ The Greek case (appl. no. 3321/67 Denmark v. Greece, appl. no. 3322/67 Norway v. Greece, appl. no. 3323/67 Sweden v. Greece, appl. no. 3344/67 Netherlands v. Greece) – 1969.

⁴⁹ Case of Ireland v. the United Kingdom, appl. no. 5310/71, judgement 18.01.1978.

⁵⁰ The Greek case (appl. no. 3321/67 Denmark v. Greece, appl. no. 3322/67 Norway v. Greece, appl. no. 3323/67 Sweden v. Greece, appl. no. 3344/67 Netherlands v. Greece) – 1969. Case of Ireland v. the United Kingdom, appl. no. 5310/71, judgement 18.01.1978.

⁵¹ Case of Soering v. the United Kingdom, appl. no. 14038/88, judgement 07.07.1989 // [Електронний ресурс]: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619&v=1392752313000#{"itemid":\["001-57619"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619&v=1392752313000#{).

⁵² Основні положення концепції заборони неналежного поводження з людиною в практиці Європейського суду з прав людини/ Е. Шишкіна // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини – 2011. – В. 28. – С. 139-149.

разів. Особливо страшно було під час перших двох вистрілів. Потім відчувалася лише моральна втома та пригнічення. В цей час від терористів я чув насмішки та грубі і образливі висловлювання в свою адресу...»

Окрім постійних погроз на свою адресу, спілкування супротивників з полоненими супроводжується приниженням та знущанням над особистістю.

НАПРИКЛАД:

«...Змушували стрибати після слів: «Хто не скаже – той москаль». На мої слова, що я не можу стрибати у зв'язку з пораненням ноги, мені погрожували вбивством. Такі стрибки завдавали дуже сильного болю на фізичному рівні...»

«...Мене завели до кімнати, поставили на коліна та увімкнули екран телевізора. Транслявалося відео, в кадрах якого показано наслідки вибуху, цивільних осіб – постраждалих від нього. Зокрема, деякі люди мали серйозні травми, наприклад, відірвані ноги. Після демонстрації відео нам пояснили, що ми винні в цій та подібних ситуаціях, зокрема в обстрілах артилерією м. Донецьк, і тому маємо щиросердечно покаятися у вчиненому. Наше покаяння буде записано на відео. Я намагався пояснити, що до обстрілів м. Донецьк ми не причетні. Проте, на прикладі декількох ударів, мені швидко дали зрозуміти, що сперечатися із ними собі ж дорожче. Процес запису відео був довгим та втомлюючим. В об'єктив камери ми мали вдавати дієве та щире каєття. Терористам «ДНР» та операторам відеозапису хотілося, щоб ми

плакали і вдавали здивування від побаченого, зізнавалися у вчиненому і просити пробачення. Коли штучні сльози припинялися, запис відео зупинявся. Нас били, і знову продовжували запис. Це тривало позмінно близько 1,5 год. Дане відео монтувалося для випуску новин російських та місцевих донецьких телеканалів...»

Особливе ставлення з боку супротивника також виявлялося у використанні полонених як засіб для зняття психологічної та фізичної напруги. Особа, яка перебувала під їх контролем, піддавалася постійним моральним знущанням.

НАПРИКЛАД:

«...Перші два тижні нас психологічно і фізично нищили: не давали спати; могли в будь-який час зайти в камеру і кричати: «Хто тут з Донецька, області, Києва?», – після чого слідували побиття поза камерою кийками і ногами. За ніч таке могло відбуватися по 3-4 рази. Крім того, коли терористи поверталися після невдалого бою, вони могли знову ж зайти до нас в камеру і почати зганяти на нас свою злість. Все також супроводжувалося постійним моральним тиском. Нас вишикували в ряд і читали нам лекції щодо наших «злодіянь на Донбасі». Крім того, нам було наказано вишикуватися кожен раз, як хтось із терористів входив в камеру. Не можна було сидіти, лежати і навіть посміхатися...»

«...Час від часу в приміщення заходили представники секти «Русский мир».

Вони розповідали про «план Даллеса», про свою віру, про Богородицю Ладу та багато чого іншого, що в'їлося в пам'ять. Ці розмови продовжувалися по три-чотири години, після яких дуже боліла голова...»

«...завезли на внутрішнє подвір'я бази О. Захарченка, де було багато людей: керівників різних структур «ДНР», прибічників «ДНР» та сам О. Захарченко. Нам наказали встати на коліна і опустити голову. Терористи погрожували, що вони нас розстріляють або повісять. Було дуже принизливо так стояти. На колінах ми простояли хвилини 4, потім вийшов О. Захарченко і наказав нам піднятися. Нам провели так звану «політінформацію»: яка погана українська влада («хунта») та командування АТО; нас звинувачували у вбивствах мирного населення, стрільби снарядами по жилих кварталах міста...»

«...Біля кожного будинку та зупинки відбувалися знущання. Нас змушували каєтися та визнавати свою вину в обстрілах міста перед населенням; нас ставили на коліна, плювали в обличчя, зривали натільні хрестики, били та пинали без вибору в усі частини тіла, зверталися із зневажливими, злісними, образливими висловлюваннями. Все, що відбувалося, записувалося на відеоканеру. Так звана екскурсія містом тривала близько 4-х годин...»

З огляду на вищезазначене можна говорити про те, що факт захоплення особи в полон сприймається стороною як перехід особи під повний їх контроль, який відкриває для них можливість для знущань над полоненим.

3.4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ УТРИМАННЯ ПОЛОНЕНИХ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Зважаючи на те, що в умовах конфлікту на Сході України утримання полонених покладається на формування самопроголошених республік, або на ту державу, яка несе відповідальність за їхні дії, то своїми діями вони відкидають вимоги норм міжнародного права. Приміщення, в яких утримуються полонені, знаходяться в колишніх будівлях державних органів, готелях, університетах, військових частинах. Крім того, невеликими групами полонені можуть утримуватися в підвалах окремих жилих будинків, магазинах, підсобних приміщеннях.

На даний час важко встановити загальну кількість місць несвободи на території «ДНР» та «ЛНР». Фіксація місць здійснюється правоохоронними органами України та неурядовими громадськими організаціями, які займаються документуванням порушень прав людини на Сході України під час конфлікту. Наприклад, на території Донецької області можна виділити близько двадцяти семи великих центрів, які стали місцями утримання полонених. Найбільше інформації можна знайти про колишню будівлю управління Служби безпеки України, яка розташована в м. Донецьк за адресою вул. Щорса, 62.

«...в будівлі СБУ є три в'язниці, в яких містять полонених: для військових і добровольців («хата»), для цивільних і жінок («яма»), спецоб'єкт «підвал»...»

Перше приміщення є загальним для утримання полонених. Кількість осіб, які в різний період часу утримувалися в ньому, сягала від сорока до двохсот осіб.

«...Усіх полонених розмістили на першому поверсі в приміщенні колишнього архіву. Приміщення було розміром п'ять на п'ятнадцять метрів. В ньому розміщалися металеві стелажі, які раніше були архівними полицями, в шість ярусів. По мірі заповнення приміщення полоненими, заповнювалися і ці полиці...»

У другому приміщенні тримали цивільних, військових, а також тих представників самопроголошених республік, які були затримані за вчинення якихось порушень.

«...Нас кинули до так званої «ями». Мене помістили в камеру № 4. Сама камера була розділена перегородкою на дві частини. В камері був організований харчовий блок, де зберігався пластиковий посуд. З обох сторін у приміщенні лежали дерев'яні піддони, на яких спали полонені. Вентиляції у приміщенні постійної не було. Її вмикали на годину зранку і ввечері. Світло в камері горіло постійно. Ми не мали уявлення, коли знаходилися в камері, чи то на вулиці був день, чи то ніч. В камері було дуже волого, що піт прямо тік з нас. Камера зачинялась залізними

дверима з постійно відкритим віконцем та залізною решіткою. Два рази на день в камеру приносили кашу. Порція на людину виходила у вигляді звичайної чашки, якою зачерпували їжу. Два рази на день нас виводили в туалет. В цей час ми мали змогу набрати в пляшки з крану питну воду...»

Третє приміщення слугувало в'язницею для тих військових, яких супротивники вважали «найбільш небезпечними».

«...Потім нас помістили в підвал будівлі СБУ. Це було бомбосховище. Умовно-житлових кімнат було три. Всього кімнат — шість, плюс два приміщення санвузла, і дві кімнати, де розміщувалися система вентиляції та генератори, які були в неробочому стані. У кімнатах, в яких ми перебували, були двоповерхові напівзруйновані «шконки», де ми спали на дерев'яних помостах. Всього «шконок» було 12 або 14, тому всі ми там не вміщалися. Спали по 2-3 людини на одній, або по 5-7 чоловік, але сидючи. Бувало, що деякі полонені не спали взагалі по кілька днів, а інші спали прямо на підлозі...»

Окрім постійного психологічного тиску, який чинився на полонених, умови їх утримання не давали можливості відновити свої сили та умовно вільно розміститися в приміщенні.

«...У камері, де нас тримали, на вікні були ґрати, а замість скла — дерев'яний щит, постійно було дуже холодно. Стояло два армійських ліжка, між ними прохід близько 60 см. В довжину кімната була не більше 3-3,5 метра. Без водопроводу і туалету. Світло горіло цілодобово...»

«...Спочатку мене тримали у підвальному приміщенні (близько тижня), де була бетонна підлога, на якій ми спали без всіляких додаткових покривал, матраців і т.ін. Площа приміщення складала приблизно 20 кв. м. Нас там було 7 осіб. Потім нас перевели до дуже малої кімнати (т.зв. оружейна кімната) там нас було приблизно 40 осіб. Це була звичайна, стандартна збройна кімната, яка є в кожній казармі. На вікнах і дверях були металічні решітки. Умови утримання були жахливими – туалет у вигляді баночок та відер, які стояли там постійно і виливались тільки у випадку повного наповнення...»

«...у двомісній камері нас розмістили вісім осіб: двоє спали на нарах, інші на підлозі. Спали в футболках і штанах, так як нічого у нас більше не було. Воду включали три рази в день. Один раз на добу виводили на 10 хвилин у двір ІТТ...»

Як покарання полонених та їх приниження, їх могли утримувати у клітках.

«...Після цього, нас завели в двір та помістили до великої клітки-вольєра, призначеного для тримання собак, де дали нам води. В камері вже знаходилися українські військовополонені. В цей час ми чули розмови терористів. За нашим розумінням, хтось із старших розпоряджався нас розстріляти. Ми чекали цього моменту і намагалися приготуватися морально. Однак, до нашої камери підійшов бойовик, який раніше розпорядився нас розстріляти, і повідомив, що страта переноситься і відбудеться через 2-і години...»

«...Нічого не почувши на допиті, мене відвели в собачу клітку, що знаходилася на вулиці. Там я просидів 5 днів разом з хлопцем, переселенцем з Криму. Час від часу мене били палкою в клітці, або застосовували електрошокер до голови вночі, коли я засинав...»

Харчування полонених, яке забезпечується та контролюється супротивником, дає лише фактичне підтримання життя полоненого. В деяких випадках надання продуктів харчування використовується як один із способів знущання над полоненими.

«...Годували один раз в день: ополоник супу або рідкої каші, десь 200 грам, і шматок хліба...»

«...Годували нас кашею з протухлої крупи. На 111 людей була каструля 28 літрів, до половини наповнена. Це була одна суцільна тверда маса. Просили долити туди води, на що нам відповідали, що «укропи» перекрили воду, хоча ми знали, що вода у приміщеннях була. Вони плювали і шмаркалися у кашу, але ми повинні були щось їсти, бо й цієї каші було недостатньо (3-4 ложки на людину). Дехто не міг вживати й цієї їжі через фізіологічні причини. Хлопці, котрі несли каструлю, намагалися хоча б зверху забрати залишки тієї секреції, щоб було не так огидно їсти. Бувало, що доливали у їжу пальне (солярку). Хліба давали з розрахунку один батон на 12 людей...»

«...Годували 2 рази в день, але постійно якимись недоїдками (їжа було не свіжа із явними ознаками того, що її вже хтось їв). Питну воду приносили, але в дуже обмеженій кількості...»

Також санітарно-гігієнічні умови утримання полонених є незадовільними.

«...Засобів гігієни у нас толком і не було. Десь з жовтня місяця нам могли дати один шматок мила на всіх. Ніяких зубних щіток у нас теж не було. Перші з'явилися лише з індивідуальними передачами. Лише 10.10.2014 р., коли ми отримали велику передачу для всіх полонених, там були для кожного індивідуальні зубні щітки. Не було можливості вільно прийняти душ. Якщо виводили — то це було досить рідко (раз в два тижні). Нас піднімали на кілька поверхів вище в будівлі в приміщення, де був умивальник і ванна. У крані була тільки холодна вода. Спочатку нам навіть не давали мила, але потім почали його видавати...»

Якщо аналізувати загальну ситуацію із ставленням представників самопроголошених республік до полонених (спираючись на звернення до нашої організації та відповідних свідченнях), то слід визначити кілька загальних тез:

» у найбільших місцях несвободи супротивники поводити себе найжорстокіше щодо полонених у період з літа 2014 р. до літа 2015 р. Саме цей період відзначається найбільш сильними фактами побиття та найчисельнішою кількістю осіб, яких утримували в полоні;

» найбільшого тиску з боку незаконних збройних формувань полонені зазна-

ють, переважно, у перші кілька місяців перебування в полоні. Саме в цей час на полоненого здійснюється найбільший тиск, переважно фізичний. У подальшому більш систематичним стає саме психологічне насилля;

» наразі досить складно оцінити повну картину подій в усіх місцях несвободи. Відсутня загальна повна ідентифікована база місць, у яких утримувалися та утримуються полонені. Слід відзначити, що немає повної та достовірної інформації щодо утримання полонених невеликими угрупованнями самопроголошених республік. Тому серед загальної кількості осіб, які вважаються зниклими безвісти в ході конфлікту, існує вірогідність перебування частини таких осіб у полоні.

Пояснення осіб, які пережили полон, можна використовувати для того, щоб показати жахливу картину подій, які відбуваються в місцях несвободи. Проте, з іншого боку, проаналізувавши свідчення, можна констатувати грубі порушення норм міжнародного гуманітарного права з боку ополченців та нехтування основоположними правами людини⁵³. Загальновідомим є існування в самопроголошених республіках системи «правоохоронних органів», якими ніби відкриваються кримінальні провадження за фактами жорстокого ставлення до полонених. Але цінність та результативність таких розслідувань залишаються під питанням. Російська Федерація, як держава, що відповідальна за дії самопроголошених республік⁵⁴, не вчиняє жодних дій, спрямованих на покарання осіб, винних у порушеннях прав людини на Сході України.

Будь-які дії з боку представників самопроголошених республік стосовно полонених мають на меті їх приниження. Проведення

допитів та здійснення психологічного тиску спрямовані на моральне пригнічення особи. Фізичне насилля та застосування катувань щодо особи являють собою повну зневагу до особи та жорстоке бажання помсти. Цинічність і нелюдська жорстокість стосовно полонених ілюструє цілковите знецінення самого життя людини, що може призвести навіть до проведення позасудових розправ над полоненими.

⁵³ Ст. 13 «З військовополоненими необхідно завжди поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняються та будуть розглядатись як серйозне порушення цієї Конвенції» Женевської конвенції про захист військовополонених 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_153/page2

Ст. 14 «Військовополонені за всіх обставин мають право на повагу до їхньої особи й честі» Женевської конвенції про захист військовополонених 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_153/page2

Ст. 49 «Держава, що тримає в полоні, може використовувати працю військовополонених, які є працездатними, беручи до уваги їхній вік, стать, військове звання та фізичну здатність виконувати певну роботу й маючи на меті, зокрема, підтримання їх у доброму фізичному та психічному стані» Женевської конвенції про захист військовополонених 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_153/page2.

⁵⁴ Case of Ilascu and Others v. Moldova and Russia, appl. no. 48787/99, judgement 08.07.2004 // [Електронний ресурс]: [http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=00161886&utm_source=www.russianpulse.ru&utm_medium=link&utm_campaign=article#{item id}:\[«001-61886»\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=00161886&utm_source=www.russianpulse.ru&utm_medium=link&utm_campaign=article#{item id}:[«001-61886»]).

4 ПУБЛІЧНЕ ЗНУЩАННЯ НАД ПОЛОНЕНИМИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Окрім можливості зателефонувати, як підтвердження факту перебування особи в полоні використовуються матеріали російських засобів масової інформації. Такі телеканали, як «Россия-1», «Первый», «НТВ», «Россия-24», «LifeNews», регулярно представляють у своїх випусках новин матеріали, відзняті на території Донецької та Луганської областей України в ході конфлікту. Вони мають вільний доступ до баз розташування ополченців та місць утримання заручників. Мета кожного матеріалу, презентованого вказаними ЗМІ, - показати жорстокість українських військових у ході бойових дій. Для цього використовуються декілька прийомів:

» до українських військових звертаються «каратели», «фашисти», «укропы», «убийці мирного населення». Зазначені вирази є ключовими в усіх матеріалах, які присвячені конфлікту;

НАПРИКЛАД:

«...Мене привезли в хол готелю. Там стояло багато охорони з автоматами. Ми зайшли у приміщення, де було 40-50 журналістів російських каналів та каналів «ДНР». Наприклад, «Life News». Перед прес-конференцією мене

возили на зйомки в зруйнований житловий будинок, стоматологію. Мета прес-конференції - щоб я сказав, що наші війська обстрілювали мирних жителів. В її ході я сказав, що обстрілюють, проте я не наголошував чий війська. На конференції вони сказали, що я в них тимчасово перебуваю в гостях та пообіцяли журналістам, що протягом тижня мене відпустять...»

«...За час перебування в м. Іловайськ, я дав багато інтерв'ю російським телеканалам. Обиралось будь-яких 5 осіб, нас приводили до першої ліпшої будівлі, яка була зруйнована, віддавали наказ, щоб ми щось біля неї робили. І знімалось це так, «наче карателі відбудовують міста, які самі ж і розбомбили»...»

» кожний відзнятий матеріал є постановочним. Слова заручника контролюються. Висловлення власної позиції військового може спричинити застосування до нього фізичного насилля з боку представників самопроголошених республік.

НАПРИКЛАД:

«...Робота тривала близько чотирьох годин, у присутності журналістів і операторів з телекамерами. Працювати морально і фізично було важко. Нам в руки давали буханку хліба і говорили: «Дивись, ти працював за шматок хліба». Терористи в присутності журналістів з камерами змушували нас в об'єктив звертатися до української влади із засудженням війни, дій ЗСУ, вимогою припинити так звані «вбивства мирного населення», «обстріли мирних міст» і інше. Я відмовився це говорити в камеру, після чого один з ополченців схопив мене, приставив до стіни, запитав, чи вірю я ще у свою державу, перезарядив автомат і вистрілив. Куля пролетіла у мене над вухом. Після цього інциденту журналісти припинили зйомку, зібрали обладнання і поїхали з місця події...»

«...Постійно до нас приводили журналістів російських телеканалів, зокрема каналу «LifeNews». Перед інтерв'ю нам говорили те, що вони хочуть від нас почути. Також охоронці погрожували нам надіти протигаз, пакет на голову, якщо ми не будемо говорити те, що від нас вимагається. Також говорили, що

тих, хто погодиться дати інтерв'ю, обмінюють одними з перших...»

«...За логотипам апаратури в журналістів і операторів ми зрозуміли, що вони представники російських федеральних телеканалів компанії ВГТРК - «Росія 1» і «Росія 24». Відеосюжет знімався для випуску програми новин «Вести». При спілкуванні з журналістами нас постійно контролювали озброєні терористи «ЛНР». Нас завчасно проінструктували, що ми можемо говорити. Тиску з приводу необхідності дати інтерв'ю не було. Але практично кожен хотів виступити перед телекамерою, сказати пару слів, і дати надію родичам і близьким людям, що він живий. Але були й такі, хто не хотів в об'єктив телекамери. Наприклад, я не захотів спілкуватися з журналістами. Хлопців, які брали участь у відеозаписах, змушували говорити про те, що вони утримуються саме в цих приміщеннях і що вони задоволені умовами утримання. Знятий відеосюжет був випущений в ефір 21.05.2015 р на російських телеканалах мережі ВГТРК: «Росія 1», «Росія 24» місцевих телеканалів цієї компанії (наприклад, підконтрольному російській владі «ДТРК «ЛНР» і ін.)...»

Найбільш цинічними та жорстокими стосовно заручників стали так-звані «паради полонених українських військових», які проводилися ополченцями в м. Донецьк 24.08.2014 р. та 22.01.2015 р. Відеоматеріали, які були відзняті російськими журналістами під час цих «парадів», стали частиною випусків новин. Для заручників участь у організованих незаконними збройними формуваннями діях стала однією з форм морального приниження.

Метою «параду полонених 24.08.2014 р.» стало проведення асоціації з парадом переможених, який відбувся в м. Москва 17.07.1944 р. У період Другої світової війни організований марш полонених німців став інструментом радянської пропаганди: він став протиставленням «параду переможців», проведення якого німецька пропаганда декларувала після встановлення контролю над столицею СРСР. О 11 годині ранку 57 600 чоловік, в число яких входили понад тисячу офіцерів і 18 генералів, повинні були рушити в дорогу. У складеному для Сталіна звіті про парад переможених йдеться, що «при проходженні колон військовополонених з боку населення були численні захоплені вигуки і вітання в честь Червоної Армії, нашого Верховного головнокомандувача і в честь генералів і офіцерів Червоної Армії. Була велика кількість антифашистських вигуків: «Смерть Гітлеру!», «Смерть фашизму!», «Чому вас не перебили на фронті?» і т.д.». За колоною відразу йшли поливальні машини, які також стали частиною пропаганди та ніби то змивали сліди фашизму. Для підтримання загального ефекту пропаганди, через місяць парад переможених був проведений і в Києві, в якому брали участь 36 918 полонених німців⁵⁵.

Перевірений метод пропаганди - створення візуальної картини принижених військових протилежної сторони – був також викорис-

таний представниками самопроголошених республік 24.08.2014 р. Для участі в «параді» були відібрані переважно офіцери Збройних сил України. Загалом, на «парад» вивели близько 50 заручників. Як і в 1944 р. була вишикувана колона; полонені були оточені конвоїрами-охоронцями; в їх слід лунали вигуки та прокльони місцевих жителів; крім того, у полонених летіли яйця, бляшанки, пляшки; услід за ними, за колоною, їхали поливальні машини, які замивали дорогу. Влаштована картинка була націлена саме на російські ЗМІ, які активно висвітлювали цю цинічну виставу, влаштовуючи інформаційний резонанс.

НАПРИКЛАД:

«...24 серпня 2014 р. мене разом з іншими військовополоненими вивели на так званий «парад полонених». Нас розбудили о 4-й годині ранку. О 5-й усіх зібрали та повели в їдальню, де харчувалися самі терористи. У їжі нас не обмежували, дозволяли брати все. Проте організм, змучений після того харчування, яке в нас було, не міг витримати такого різкого переходу.

У колону офіцерів поставили попереду, а вже за ними були солдати. Колону зустрічала ціла купа журналістів. Разом з ними збиралося місцеве населення. Деякі жінки з дітьми підходили до нас та казали: «Ось дивіться, яке ви майбутнє робите для наших дітей». Цивільне населення було зібрано завчасно. Загалом їх було близько

⁵⁵ Парад побежденных // [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.ru/pictures/9675/>.

тисячі, при тому, що по мірі того, як колона рухалася вперед, просувалося і місцеве населення, щоб зробити враження масовості зібрання.

Колону військових супроводжувало сім озброєних жінок у камуфляжі з собаками білоруських порід. Вони розподілялися по всьому масштабу колони. Одна йшла на початку колони, а інші шість рівномірно розподілялися по дві сторони.

У колону зі сторони людей летіло все що завгодно: яйця, помідори, каміння, пляшки скляні та пластикові та інше. Також в сторону колони доносилися викрики: «фашисти», «вбивці», «бандерівці», «американські раби» і т.д. В цей час рух колони супроводжувався коментарями через гучномовець...»

Другий «парад полонених» відбувся в м. Донецьк 22.01.2015 р. На протигагу першому «дійству», другий парад мав показати покаяння українських військових у нібито вчинених злочинах проти мирного населення. До «параду» були залучені захисники Донецького аеропорту, які напередодні були захоплені в заручники ополченцями після потужного вибуху в новому терміналі Міжнародного аеропорту «Донецьк» ім. С. Прокоф'єва. Їх виставляли винуватцями обстрілів м. Донецьк. «Парад» відбувався на трьох локаціях у місті: залізничний вокзал, площа Бакинських комісарів, зупинка громадського транспорту в Ленінському районі міста, де напередодні відбувся вибух. Заручників змусили завантажувати в «Урал» труни з тілами загиблих,

ставати на коліна та просити прощення в жителів міста. Стосовно військових лунали гнівні вигуки та прокльони із натовпу. Загалом на «парад» було виведено 18 заручників, які 21.01.2015 р. були жорстоко побиті, мали поранення після вибуху.

НАПРИКЛАД:

«...22.01.2015 р., тобто на наступний день після взяття нас в полон та пережитих тортур, терористи «ДНР» розбудили нас близько 7-ї години ранку, вивели в туалет, погодували, а потім майже всіх, хто був в нашій камері посадили в машину «Урал» та вивезли у місто. На наше питання, куди нас везуть, терористи відповіли, що ми зараз самі побачимо куди, що побачимо, що ми нарobili. Нас привезли на невідому нам вулицю, де нас вже чекали О. Захарченко, священники та російські журналісти, в т.ч. з «Life News». Там ми побачили гроби, на які Захарченко сказав, що це тіла українських солдат, і ми маємо їх погрузити на машину представників української сторони, які були присутніми при погрузці. Незважаючи на те, що у мене були зламані ребра, на біль у руці від тортур утюгом, та на болі по всьому тілу, терористи «ДНР» змусили мене грузити гроби.

Відмовитись ніхто з полонених не смів, бо нас всюди супроводжували озброєні терористи. Весь процес погрузки був

заснятий російськими журналістами на відеокамеру. В момент погрузки, журналісти намагалися брати в нас інтерв'ю, задавали нам провокаційні питання; О. Захарченко ж «піарився» перед російськими журналістами, звинувачуючи «ЗСУ» у гибелі солдат та мирного населення. Мені, як і всім іншим полоненим, було неприємно та принизливо стояти перед камерами та відповідати на провокаційні питання журналістів. На місці погрузки гробів нас протримали 30-60 хвилин.

Далі нас знову посадили в машину та відвезли на іншу вулицю, поряд з якоюсь базаром. Там нас висадили, постріли колоною по 2 чоловіки та наказали пройти метрів 200-300 по вулиці. При висадці з машини, а також по шляху слідування, до нас підбігало місцеве населення та било нас руками, ногами, сумками, кидали у нас різні предмети (сніжки, пляшки, каміння). Місьцеве населення було дуже розлючене, звинувачували нас в обстрілі м. Донецьк, в гибелі місцевого населення. В цей час ми відчували злість до людей м. Донецьк, оскільки не могли їм пояснити та довести, що ми фізично не могли стріляти по м. Донецьк перебуваючи в Донецькому аеропорту, що їх терористи «ДНР» обдурюють.

Пройшовши метрів 200 – 300, нас знову загрузили в машину та перевезли на

іншу вулицю, де був круговий рух. Там нас висадили і змусили пройти один круг по колу клумби (кругового руху). На цьому місці нас також знімали російські журналісти, було присутнє розлючене населення, яке на камеру нас проклінало, підбігало та било нас. Так, хтось з місцевого населення зірвав з моєї шиї срібний ланцюжок з хрестиком. Хрестик загубився, а срібний ланцюжок підняв один з терористів та віддав мені.

Потім нас знову погрузили в машину та відвезли на вулицю Боссе, де цього дня впала міна на зупинку громадського транспорту, в результаті чого загинули люди з числа місцевого населення. Там нас також вже чекали російські журналісти та розлючене місцеве населення. О. Захарченко зупинив нас перед зупинкою, де загинули люди, та привселюдно звинуватив нас у їх гибелі. В цей час хтось з натовпу місцевого населення крикнув, щоб ми стали на коліна. Цю пропозицію одразу підтримав О. Захарченко та змусив усіх полонених встати на коліна та просити вибачення у населення Донбасу. Поки ми так стояли на колінах (хвилини 2-3) місцеве населення кидало в нас яйця, сніжки, пляшки, каміння та інші предмети; люди нас проклінали. Нам, полоненим, було противно від усього побаченого та почутого. На вулиці Боссе нас протримали хвилин 30...»

Зазначені події викликали обурення серед правозахисних організацій та правників. Девід Глейзер із правничої школи Loyola Law School, фахівець з воєнного права у правничій школі Case Western Reserve University School of Law, Майкл Шафт, Міжнародний комітет Червоного Хреста зауважували, що кваліфікація даних подій як порушень норм міжнародного гуманітарного права залежить безпосередньо від правової кваліфікації конфлікту на Сході України. «Якщо це міжнародний збройний конфлікт, тоді це схоже на однозначне... порушення положень Женевських конвенцій, – каже Глейзер про марш полонених. – Проблема в тому, що коли це не міжнародний збройний конфлікт, то визначити фактичне «зазіхання на особисту гідність» набагато важче. І важко чітко стверджувати, що акт досяг того рівня». Заступник директора організації Human Rights Watch Рейчел Денбер написала у Твіттері, що подія підпадає під статтю 3-ю Женевських конвенцій⁵⁶.

МГП застосовується тільки в періоди збройних конфліктів. Права людини, в першу чергу, мають перевагу в усіх інших ситуаціях, навколо цього ж збройного конфлікту та деяких дій у ході конфлікту (таких, як рабство і катування). Сфера права щодо захисту прав людини, можливо, вплинула на розвиток міжнародного гуманітарного права, просуваючи ідею, що всі люди «мають право на здійснення прав людини, будь то в мирний час або війни». У той час як МГП дозволяє і навіть передбачає шкоду особам, при певних обставинах, право в галузі прав людини забороняє напад на гідність і безпеку осіб практично за всіх обставин⁵⁷. У справі Ірландія проти Сполученого Королівства Європейський суд з прав людини визначив, що таке, що принижує гідність, поведження – знущання, які мають викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гід-

ність та, по можливості, зламати її фізичний і моральний опір⁵⁸. Крім того, Суд визначив, що публічний характер поведження може бути обтяжуючим чинником. Проте при вирішенні питання щодо наявності нелюдського поведження треба брати до уваги, що жертва нелюдського поведження може бути принижена навіть не в очах оточуючих, а у своїх власних очах⁵⁹.

Слід підкреслити, що в ситуації з проведенням «парадів полонених» ключовими є перебування військовополонених в умовах залежності від осіб, які їх утримують у полоні. Особи знаходяться у вразливому становищі, є беззахисними перед загрозами їх життю, тому їм не надається можливість вибору моделі поведінки у визначеній ситуації. Їх вразливість була використана в пропагандистських цілях. Також слід аналізувати особисте ставлення військовополонених до подій, які з ними відбуваються, сприйняття ситуації як такої, що призводить до моральних страждань.

⁵⁶ «Марш полонених» у Донецьку – воєнний злочин? // [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26549472.html>.

⁵⁷ Human Rights in Armed Conflict/ Reuben E. Brigety II// Conflict and Human Security: A Search for New Approaches of Peace-building (2004) // [Електронний ресурс]: <http://home.hiroshima-u.ac.jp/heiwa/Pub/E19/chap6.pdf>.

⁵⁸ Case of Ireland v. the United Kingdom, appl. no. 5310/71, judgement 18.01.1978.

⁵⁹ Case of Riad and Idiab v. Belgium, appl. no. 29787/03; 29810/03, judgement 24.04.2008, § 95. // [Електронний ресурс]: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"appno":\["29787/03"\],"itemid":\["001-108395"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

5. ПРИМУСОВА ПРАЦЯ ЗАРУЧНИКІВ НА СХОДІ УКРАЇНИ

За загальним правилом, визначеним Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими, працездатних військовополонених дозволяється залучати до робіт, але з метою підтримання їх у добром фізичному і психологічному стані. При цьому мають бути враховані їх вік, стать, військове звання та здатність виконувати певну працю. При виконанні робіт військовополоненими мають бути забезпечені належні умови праці та дотримані вимоги щодо охорони праці. Військовополонені повинні бути забезпечені належними засобами особистого захисту відповідно до характеру виконуваних робіт.

Категорично забороняється залучення військовополонених до робіт:

- » які мають шкідливий для здоров'я або небезпечний характер, якщо військовополонений за власної волі не береться до виконання такої роботи;
- » які матимуть принизливий характер для військовослужбовця;
- » видалення мін або подібних до них пристроїв⁶¹.

Стаття 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод визначає, що нікого не можна тримати в підневільному стані; ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю⁶². У рішенні справи Сіліадін проти Франції Європейський суд з прав людини визначив, що «підневільний стан» є особливо серйозною формою заперечення

⁶¹ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

⁶² Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

⁶³ Case of Siliadin v. France, appl. no. 73316/01, judgement 26.10.2005, § 123. // [Електронний ресурс]: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891#{"itemid":\["001-69891"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891#{).

⁶⁴ Case of Van der Musselle v. Belgium, appl. no. 8990/80, judgement 23.11.1983, § 32. // [Електронний ресурс]: [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57591#{"itemid":\["001-57591"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57591#{)

свободи. Воно включає в себе «на додаток до зобов'язання надавати певні послуги іншим особам, зобов'язання невільника працювати на благо іншої особи і неможливість змінити своє становище⁶³. У справі Van der Musselle v. Belgium Суд звернувся до Конвенції Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю. Для цілей цієї Конвенції термін «примусова чи обов'язкова праця» означає будь-яку роботу або службу, яка вимагається від будь-якої особи під загрозою якогось покарання, для виконання якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг⁶⁴.

Свідчення постраждалих в ході конфлікту на Сході України вказують на масовість випадків залучення заручників до виконання робіт різного характеру. З одного боку, подібна практика має на меті фактичне використання полонених в якості робочої сили до таких категорій робіт, які не виконуються самими представниками самопроголошених республік. З другого боку, метою таких дій є моральне приниження утримуваних осіб, здійснення на них психологічного впливу.

Полонені залучаються до різних видів робіт. Починаючи з прибирання території, вивезення сміття, закінчуючи важкими ремонтними роботами.

НАПРИКЛАД:

«...На роботи відбирали людей з принципу «хто що вміє». Формувалися бригади від 3 до 10 людей для відбудови різноманітних об'єктів. Так, мер міста подавав заявки на відбудову адміністративних будівель, бюджетних організацій, наприклад, дитячі садки, школи. Громадяни писали заявки на відбудову своїх квартир, будинків. Заявки передавалися коменданту і він розподіляв людей у бригади. Особисто я, і моя бригада, відбудували 5-поверхову будівлю, де були прямі попадання з танку. Перші два поверхи були заселені, а останні – вигорілі і нежилі. Перед нами була поставлена задача замурувати вікна та дірки, щоб туди не потрапляв сніг, вода. Декілька разів нас забирали на перекриття даху, а так в основному ми робили цю роботу...»

«...я виконував роботи, пов'язані з відновленням інфраструктури міста після військових дій. Наприклад, прибирання сміття, ремонт будівель, розбирання цегли зруйнованих будівель, скління вікон, покрівля дахів будинків та інші роботи...»

«...Спочатку, мене, як «правосека», на роботи поза територією будівлі не забирали. Мене змушували переносити мішки з піском і закладати ними вікна цокольного поверху. Таким чином, ополченці захищали свої житлові кімнати від можливих осколків. Також переносили важкі колоди, закладали ними вікна. Одну колоду доводилося носити удвох. Один раз групу з 6 чоловік, в тому числі і мене, привезли на оптові склади. Вони були закриті на замок. Ополченці просто розкрадали ці склади. Ми вантажили продукти, які були ще придатні, в автомобілі. Всі продукти привезли в будівлю адміністрації, де ми ж їх і вивантажували...»

На працю полонених створювався попит: оголошувалося про прийняття заявок місцевою комендатурою від місцевих жителів на виконання робіт різного характеру. Надалі – полонені розподілялися відповідно до необхідно по різних об'єктах.

НАПРИКЛАД:

«...На роботи нас іноді забирали місцеві жителі, керівники якихось підприємств. Вони підходили до коменданта «СБ ДНР», просили певну кількість людей, писали розписки, що зобов'язуються повернути нас полонених в «СБ ДНР» у тій же кількості, без побоїв та жи-

вих. Потім комендант передав завдання розподілити людей на ті чи інші роботи старшому по нашій камері, якого призначали самі терористи...»

«...Мене щоночі закривали в невеликій кімнаті, давали мені комп'ютери, які необхідно було ремонтувати. Як мені казали хлопці, по місту висіли оголошення «Ремонт комп'ютерів. Недорого», і швидше за все їх ремонтом доводилося займатися саме мені...»

Крім того, полонених залучали до небезпечних робіт.

НАПРИКЛАД:

«...Часто вивозили для ексгумації. Ми розкривали всі могильники і санітарні поховання. Кілька разів вивозили на напівурочисті поховання. Ополченці витягали своїх з тимчасових поховань і переховували їх в могили, які ми викопали...»

«...Виконували ми різну роботу. Наприклад, розбирали завали знищеного від вибуху артилерійського складу. Робота була важкою як фізично, через слабкість організму після тривалого перебування в полоні і постійних знущань над нами, так і небезпечною для життя, оскільки ми переносили

на утилізацію пошкоджені, проте не підірвані снаряди. На цю роботу я притягувався один раз. Усього ж нас тричі по 10 чоловік залучали до виконання цього завдання. Найбільш важкою роботою для мене було поховання тіл вбитих місцевих жителів, які воювали на боці «ДНР». Родичі загиблого, як правило, були в глибокому стресі, і природно в усьому звинувачували мене, який знаходився поруч. Досить часто виконання такої роботи, в тому числі було небезпечним для життя, через загрозу помсти рідних...»

«...Десь у кінці лютого 2015 року терористи почали вивозити нас в Донецький аеропорт розбирати завали та витягати звідти загиблих. Так, нас забирали рано вранці, після сніданку та привозили на територію аеропорту. Там нам видавали лише резинові рукавиці та примушували розбирати завали і шукати загиблих. В перший день таких робіт хтось з терористів нас знімав. В наступні дні, коли ми почали діставати трупи, в аеропорту вже були присутні представники «Червоного Хреста» та ОБСЄ, а також було багато журналістів з «ДНР» та «РФ». Працювали ми до вечора поки не стемніло...»

Представники супротивника також змушували полонених виконувати роботи різного характеру в якості відплати за їх харчування та утримання.

НАПРИКЛАД:

«...Весь час полонених терористи змушували відпрацьовувати їжу, яка нам давалась. Ми працювали на харчових складах – розвантажували машини із продуктами. Працювали з 8-9 ранку і до повної темряви кожного дня. Супроводжував на роботи чоловік (але без зброї) – він нас приводив на склад і потім відводив. Працювали всі, навіть місцеві жителі разом з нами працювали – хто розвантажував машини, хто розбирав завали після вибухів...»

З пояснень очевидців можна зробити висновок про те, що до виконання робіт не застосовувались часові обмеження.

НАПРИКЛАД:

«...Графіків роботи не було, забирали на роботи тоді, коли їм треба було, від часу доби це не залежало. Повертали назад, коли закінчували роботу. В середньому кожен заручник працював кожен день по 3-5 годин...»

«...Графік у нас був такий: в 6 ранку був підйом, а о 8 ранку нас виводили на роботи. Як говорили нам: «Відновлювати зруйноване нами ж місто». Протилежне довести їм було неможливо, оскільки диспут з озброєною людиною міг виявитися небезпечним для життя. Адже ми знали, що місто обстрілювали, коли ми там знаходилися, з боку, зайнятої російськими військовими...»

«...На роботи нас виводили кожен день, без відпочинку та вихідних. При збільшенні світлового дня, роботи в нас прибавлялося. Влітку взагалі ми працювали майже до ночі. Коли нас повертали в камери, ми навіть не встигали поговорити між собою, бо ми лягали спати, оскільки були дуже втомленими...»

Полонені залежали від тих охоронців, під контролем яких вони перебували. Часом від стану охоронця також безпосередньо залежав і стан утримуваної особи.

НАПРИКЛАД:

«...На наступний день ми працювали на присадибній ділянці одного з охоронців-«ополченців», перекопуючи йому город. Працювати через занепад сил було важко. Крім цього, господар ділянки разом з товаришем сильно напилися і не контролювали свої дії. Вони, ледь тримаючись на ногах, з наявної у них зброї почали стріляти в різні боки, в тому числі цілились по нас (так як в якийсь момент їм здалося, що ми тікаємо). На щастя, потрапити в кого-то з нас їм не вдалося...»

У кожному підрозділі чи угрупованні самопроголошених республік по-різному ставляться до полонених, зокрема і в плані їх залучення до примусової праці. У переважній більшості випадків особи змушені виконувати ремонтні роботи або прибирати територію. Свідки підтверджують залучення полонених до виконання небезпечних для життя робіт, які прямо заборонені нормами міжнародного гуманітарного права⁶⁵.

⁶⁵ Жодного військовополоненого не дозволяється використовувати для виконання роботи, яка має шкідливий для здоров'я або небезпечний характер, якщо він з власної волі не береться за виконання такої роботи.// ст. 52 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

6. КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ САМОПРОГЛОШЕНИХ РЕСПУБЛІК

Норми Женевської конвенції про поводження з військовополоненими визначають, що військовополонений підпорядковується законам, статутам і наказам, які є чинними у збройних силах держави, що тримає його в полоні. За порушення цих актів до військовополонених можуть застосовуватися дисциплінарні або судові санкції, при цьому їх застосування має здійснюватися за принципом поблажливості⁶⁶. Передбачається також і судове переслідування спеціалізованим військовим судом за діяння, вчинені військовополоненим до взяття в полон.

Внутрішня система самопроголошених республік має свої правоохоронні органи, які здійснюють кримінальне переслідування також і військовополонених. З одного боку, оскільки «ДНР» і «ЛНР» не визнаються світовою спільнотою як повноправні суб'єкти міжнародного права, не може бути й мови

про визнання рішень правоохоронної чи судової системи цих утворень. З іншого боку, фактично відсутня можливість вплинути на дії стосовно полонених, які утримуються в слідчих ізоляторах самопроголошених республік та щодо яких відкриті кримінальні справи. Для таких осіб єдиний варіант для звільнення – проведення обміну.

Найбільш відомим місцем утримання полонених такого спеціалізованого спрямування є слідчий ізолятор № 5 м. Донецьк. В ньому утримуються як цивільні, так і військові, проте за різними обвинуваченнями. Цивільні особи затримуються за підозрою у вчиненні шпіонажу на користь органів безпеки України та незаконному зберіганні зброї.

⁶⁶ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

НАПРИКЛАД:

«... Мене обвинувачували в тому, що я вчинив дію на шкоду суверенітету і територіальної цілісності, і недоторканності, обороноздатності, інформаційної безпеки «Луганської Народної Республіки»...»

Обвинувачення дещо іншого характеру висувуються до українських військових, які перебувають у полоні.

НАПРИКЛАД:

«... У квітні 2015 р терористи приходять в камеру і кажуть мені, що «ви звинувачуєтесь згідно ч.2 ст. 236 УК «ДНР» на основі УКСРСР 60-ого року - участь в каральних батальйонах, організованих банд і так далі». За тією статтею мені загрожувало до 10 років позбавлення волі, якщо по першій частині статті, а по другій, то 20 років. Як мені казали, плюс на моєму рахунку каральна операція над мирним населенням «ДНР» – «то ми тебе під розстріл піднішемо». Посадили мене в ізолятор тимчасового тримання, посидів я там добу. Потім перевели мене в Донецьке СІЗО...»

«... Мене посадили в карцер. Знову ж таки зламали грудну клітку, побили голову (гематома на затылку була як літрова банка) і дубинок додали немало. Це робили українські офіцери, котрі обіймали посади ще за України і працювали у СІЗО № 5 м. Донецьк. Там вони же залишилися. Я запитував, за що мене б'ють. Відповіли, що за те, що «укроп». Погони не знімали і говорили, що вони вже малороси. Обвинувачення було те ж – «Порушення правил ведення війни». На суд не возили, продовжували строк тримання...»

Правовою підставою для обвинувачення в самопроголошеній «ДНР» є кримінальний кодекс республіки, який базується на положеннях кримінального кодексу СРСР 1960 р. Аналогічна ситуація і в самопроголошеній «ЛНР». Стаття 24 даного кодексу визначає, що як виняткова міра покарання, до її повного скасування, допускається застосування смертної кари — розстрілу — за особливо тяжкі злочини у випадках, спеціально передбачених в особливій частині Кодексу⁶⁷.

⁶⁷ Кримінальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. Втратив чинність 01.09.2001 р. // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.

Скасування смертної кари стала найбільшим проявом гуманізму для країн світу. Наприклад, відповідно до статті 1 Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари від 28.04.1983 р. смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено⁶⁸.

У лютому 2016 р. засоби масової інформації повідомляли про те, що на території «ДНР» було винесено перший вирок українському військовослужбовцю. Його було засуджено до тридцяти років суворого режиму та двох років обмеження свободи. Родичі полоненого не змогли потрапити на суд, оскільки засідання було перенесено в останній момент. Прокурор «ДНР» вимагав застосування вищої міри покарання – розстрілу⁶⁹.

Також «омбудсмен ДНР» Дар'я Морозова заявила, що «прокуратура ДНР» здійснює розслідування кримінальних справ проти полонених українських військових. За її словами, практично всім утримуваним українцям висунуто обвинувачення. У той же час Морозова виключає, що після винесення «вироку» нібито засуджені бійці можуть бути передані українській стороні в рамках обміну⁷⁰. Судячи з усього, вони намагаються це робити в рамках Конвенції про передачу засуджених осіб 1983 р., робити вигляд, що вони є правовою державою, яка діє за відповідними принципами, але це є абсурд через те, що переслідування та подальше засудження є таким, що суперечить усім існуючим нормам права та закону.

Практика Європейського суду з прав людини визначає, що «законність» полягає у визначенні питання, чи було дотримано «порядок, встановлений законом»⁷¹. Це означає, що затримання має відповідати

встановленим національним нормам та, в залежності від обставин, нормам міжнародного права⁷². Визнання юридичної сили рішень судових органів самопроголошених республік стосовно іноземних громадян залежить від визнання суверенітету держави на міжнародному рівні. У такому разі утворення може діяти як самостійний суб'єкт міжнародного права, вступати до міжнародних організацій та приєднуватися до міжнародних договорів. В іншому разі рішення судових органів самопроголошених республік щодо іноземних громадян мають вважатися нелегітимними.

⁶⁸ Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари від 28.04.1983 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_802.

⁶⁹ В «ДНР» украинским военнопленным угрожает расстрел // [Електронний ресурс]: <http://www.novayagazeta.ru/politics/71744.html>.

⁷⁰ Украинские военнопленные могут быть «приговорены» к расстрелу, - террористический «омбудсмен ДНР» Морозова // [Електронний ресурс]: <http://nabat.in.ua/novosti/ukrainskie-voennoplennye-mogut-byt-prigovoreny-k-rasstrelyu-terroristicheskij-ombudsmen-dnr-morozova/>.

⁷¹ Стосовно України слід керуватися нормами Кримінального процесуального кодексу.

⁷² Case of Medvedyev and others v. France, appl. no. 3394/03, judgement 29.03.2010. // [Електронний ресурс]: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97979#%7B%22item-id%3A%5B%22001-97979%22%7D%7D>].

7. РОЗСЛІДУВАННЯ УКРАЇНОЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ В ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Україна так само відповідальна в частині проведення ефективного розслідування. Відповідно до статті 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Україна як держава-учасник Конвенції має відповідати за будь-які порушення прав та свобод фізичних осіб, які знаходяться під її юрисдикцією. У рішенні *Ілашку проти Молдови та Російської Федерації*⁷³ Європейський суд з прав людини визначив, що слова «в рамках їх юрисдикції» мають розумітися, в першу чергу, як територіальна правомочність держави. Ця презумпція може бути обмежена у виняткових обставинах, особливо тоді, коли державі не дають можливість реалізувати свою владу на частині своєї території. Для того, щоб можна було зробити висновок про існування виняткових обставин, необхідно розглядати, з одного боку, усі об'єктивні факти, які свідчать про обмеження можливості застосування державою влади на своїй території, та, з іншого боку, саму поведінку держави.

Європейський суд з прав людини визначив мінімальні стандарти ефективності розслідування заяв про жорстоке поводження, які включають в себе вимоги, що розслідування має бути ретельним, незалежним, безстороннім та підконтрольним громадськості, а також що компетентні органи влади повинні діяти зі зразковою ретельністю й оперативністю⁷⁴. Принципи, затверджені Судом у своїх рішеннях, також можна прослідкувати в положеннях Резолюції Комісії ООН з

прав людини про ефективне розслідування катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання⁷⁵. Як завдання в розслідуванні визначається: встановлення фактів, які стосуються випадків застосування тортур, для виявлення тих, хто має відповідальність за такі випадки, та сприяння їх судовому переслідуванню⁷⁶. Наголошується на тому, що держави мають забезпечувати невідкладне та ефективне розслідування за скаргами і повідомленнями про катування й жорстоке поводження⁷⁷.

Для того, щоб повною мірою проаналізувати позицію щодо постраждалих осіб у ході конфлікту, слід розглянути наслідки ситуації, з погляду притягнення до відповідальності винних у терористичній діяльності. Кримінальне переслідування осіб, підозрюваних у терористичній діяльності здійснюється державою, на території якої було вчинено терористичний акт⁷⁸. Зокрема, відповідно до статті 1 Європейської конвенції про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р.

⁷³ Case of *Ilascu and Others v. Moldova and Russia*, appl. no. 48787/99, judgement 08.07.2004 // [Електронний ресурс]: http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=00161886&utm_source=www.russianpulse.ru&utm_medium=link&utm_campaign=article#%7B%22itemid%3A%3A%22%3A%5B%5C%22001-61886%5C%22%5D%7D.

⁷⁴ *Справа Алексахін проти України*, appl. no. 31939/06, judgement 19.10.2012, § 55. // [Електронний ресурс]: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_925.

(ратифікована Україною 16 січня 1998 р.) держави зобов'язуються видавати одна одній, з урахуванням положень та умов, викладених у цій Конвенції, всіх осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої Сторони за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку чи постанови про утримання під вартою⁷⁹. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. (ратифікована Україною 17 січня 2002 р.) регламентує порядок видачі запитуючій державі осіб, які переслідуються нею за вчинення терористичних актів⁸⁰. Зазначені положення слід застосовувати у взаємовідносинах з суверенними державами з приводу видачі терористів, які знаходяться на їх території. Якщо ж розглядати самопроголошені республіки, то вони знаходяться поза діями даних міжнародно-правових актів.

Досудове розслідування фактів вчинення на тимчасово окупованій території Донецької та Луганської областей членами терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», а також діючих у їх складі незаконних збройних формувань, жорстокого поводження з цивільним населенням, захопленими учасниками антитерористичної операції, що полягає в застосуванні до них тортур, мордування та вигнання для примусових

робіт здійснюється слідчим відділом управління з розслідування злочинів проти основ національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку Головної військової прокуратури Генеральної прокуратури України. Правова кваліфікація вчинених діянь здійснюється за такими статтями Кримінального кодексу України: ч.1 і ч.2 ст. 438 (порушення законів та звичаїв війни); п.1 ч.2 ст. 115 (умисне вбивство двох або більше осіб); ч.3 ст. 258 (терористичний акт); ч.1 ст. 258-3 (створення терористичної групи чи терористичної організації). Крім того, слід зауважити, що за фактами потрапляння осіб в полон на території Донецької та Луганської областей, відкриваються кримінальні провадження територіальними управліннями Національної поліції України за зверненнями родичів полоненої особи. Кримінальні правопорушення кваліфікуються за ст.147 Кримінального кодексу України. Однак досудові розслідування продовжуються і після звільнення особи, але фактично є нерезультативними, оскільки в більшості випадків слідчий місцевого відділення поліції просто не знає, як діяти в межах даного провадження. За час конфлікту не було розроблено для правоохоронних органів окремих рекомендацій щодо проведення досудового розслідування. Ключовим аргументом бездіяльності органу досудового розслідування є неможливість отримати

⁷⁵ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 55/89 від 04.12.2000 р. // [Електронний ресурс]: <http://www.pytkam.net/analitika>.

[dokladi-i-rekomendacii-mezhdunarodnih-organov/130](http://www.pytkam.net/analitika).

⁷⁶ Стамбульський протокол. Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных и унижающих достоинство видов обращения и наказания // [Електронний ресурс]: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training8Rev1ru.pdf>.

⁷⁷ Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження: Керівні принципи застосування європейських стандартів / Е. Сванідзе – К.: «К.І.С.» - 2009 р. – 144 с. – С. 125.

⁷⁸ Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 р. – ст. 15 // [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_712.

⁷⁹ Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 грудня 1957 р. // [Електронний ресурс]: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1957_12_13/an/31/MU57K05U.html#31.

⁸⁰ Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. // [Електронний ресурс]: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1977_01_27/an/2/MU77024.html#2.

мання доступу до території, на якій було вчинено кримінальне правопорушення.

Кримінальне переслідування осіб, винних у здійсненні терористичної діяльності, передбачається і законодавством України. Ч.1 ст. 23 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. визначає, що особи, винні в терористичній діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому законом⁸¹. Крім того, ст. 258 Кримінального кодексу України передбачає кримінальне покарання за вчинення терористичного акту. Перелік діянь, визначених даною статтею, прямо посягає на суспільну безпеку та передбачає спеціальну мету вчинення злочину, пов'язану із ідеологією терористичної організації. Наприклад: залякування населення; привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста)⁸².

У національному законодавстві стаття, яка передбачає покарання за незаконне позбавлення волі та незаконне утримання особи із застосуванням фізичного та психологічного насильства, - це стаття 147 КК України, яка і визначає постраждалих осіб як «заручників», що за своєю сутністю відповідає поняттю «особи, свобода яких обмежена» згідно з міжнародним гуманітарним правом під час внутрішнього конфлікту. Особливістю даного кримінального правопорушення є спеціальна мета - спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника⁸³. Захоплення заручників як частина терористичної діяльності охоплюється саме складом терористичного акту як злочину через спрямованість на порушення громадської безпеки, хоча прямо і не передбачається викладом статті Кримінального кодексу України.

З іншого боку – ст. 438 ККУ передбачає відповідальність за жорстоке поводження з військово-

полоненими або цивільним населенням як порушення законів та звичаїв війни⁸⁴. У ст. 438 КК ідеться про міжнародно-правові закони та звичаї війни, які застосовуються: у разі оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту між державами (навіть якщо одна з держав не визнає стану війни); у всіх випадках окупації всієї або частини території другої держави, навіть якщо ця окупація не зустріла ніякого збройного опору; у збройних конфліктах⁸⁵. Крім того, дана стаття не охоплює злочини, вчинені під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. В її межах жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням може виражатися у вбивствах, каліцтвах, катуваннях і мордуванні, біологічних експериментах, взятті заручників, тілесному або колективному покаранні, каторжній праці, порушенні над людською гідністю тощо⁸⁶.

Слід також відзначити, що з точки зору кримінально-правової кваліфікації залишається невирішеним питання використання особи для примусової праці. Ст. 438 ККУ передбачає каторжну працю як один із аспектів жорстокого поводження з військовополоненими та окремо – вигнання цивільного населення для примусових робіт⁸⁷. Натомість положення Особливої частини Кримінального кодексу України не містять окремого складу злочину, який би охоплював використання осіб для примусової праці та міг бути виокремлений під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. Загальна заборона на використання примусової праці встановлена Конвенцією про примусову чи обов'язкову працю 1930 р., ратифіковану Україною у 1956 р.⁸⁸, але в Україні в подаль-

⁸¹ Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV // [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15/para039#o39>.

⁸² Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/para1707#n1707>.

шому криміналізовано було лише торгівлю людьми, в тому числі з метою експлуатації, та експлуатацію дітей⁸⁹. Якщо розглядати наявні досудові розслідування, відкриті правоохоронними органами України за зверненнями осіб, які пройшли полон, то факти їх використання для примусової праці окремо не кваліфікуються як кримінальні правопорушення.

Отже, якщо аналізувати поняття «заручник» і «полонений» з точки зору кримінально-правової кваліфікації вчинених дій проти жертв конфлікту, то поєднання в одному кримінальному провадженні протилежних за своїм змістом статей Кримінального кодексу України є неможливим. У межах загального досудового розслідування розглядаються і обставини вчинення захоплення заручників як терористичного акту, і жорстоке поводження з військовополоненими як воєнний злочин під час збройного конфлікту міжнародного характеру. Тобто не можна визначитися з коректністю вживання певного поняття, коли державні органи не можуть визначитися з позицією щодо кваліфікації конфлікту.

З точки зору можливості притягнення винних осіб до кримінально-правової відповідальності, важливими є пояснення кожного потерпілого від правопорушення, зафіксовані в межах відкритого кримінального провадження. В даному аспекті слід звернути увагу на роботу Головної військової прокуратури Генеральної прокуратури України. В межах єдиного кримінального провадження, яке стосується полонених, проводиться впізнання осіб, які утримували військовополонених, проявляли щодо них жорстокість та застосовували фізичне насилля. Основне завдання роботи в межах даного досудового розслідування – формування обвинувачення стосовно встановлених осіб та його розгляд у порядку заочного винесення вироку.

Слід звернути увагу на ситуацію, коли в межах досудового розслідування було встановлено

факт вчинення кримінального правопорушення на Сході України певною особою. Фактично, матеріали кримінального провадження дозволяють звертатися прокуророві до суду з обвинувальним актом щодо встановленого злочинця. Але з юридичної точки зору – досудове розслідування зупиняється та унеможливується проведення будь-яких слідчих дій, крім тих, які спрямовані на пошук підозрюваного⁹⁰. В результаті виникає ситуація, коли матеріали кримінального провадження доводять вину особи, а досудове розслідування залишається в «підвішеному» стані через фізичну відсутність підозрюваного зокрема на території України та доступу до нього правоохоронних органів.

Законом України від 07.10.2014 р. було внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України та доповнено його ч.2 ст.7 таким формулюванням: «Зміст та форма кримінального

⁸³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/para1707#n1707>.

⁸⁴ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/para1707#n1707>.

⁸⁵ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація – 5-те вид. доп. – Х.: Право, - 2013 – Т. 2 – 1040 с. – С. 986.

⁸⁶ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація – 5-те вид. доп. – Х.: Право, - 2013 – Т. 2 – 1040 с. – С. 986.

⁸⁷ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація – 5-те вид. доп. – Х.: Право, - 2013 – Т. 2 – 1040 с. – С. 987.

⁸⁸ Конвенція про примусову чи обов'язкову працю від 28.06.1930 р. // [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_136.

⁸⁹ Стаття 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»; стаття 150 «Експлуатація дітей» Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/para1707#n1707>.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження. Сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia)»⁹¹.

За повідомленнями ЗМІ перший вирок за процедурою заочного засудження було винесено Слов'янським міськрайонним судом, який визнав колишнього мільціонера винуватим за ч.1 ст.258-3 Кримінального кодексу України (участь у терористичній групі чи терористичній організації). Його заочно засуджено до 9 років позбавлення волі з конфіскацією майна⁹². Фактично робота правоохоронними та судовими органами в напрямку забезпечення притягнення до відповідальності винних осіб за порушення прав полонених ведеться. Але проблемними залишаються два моменти:

- » питання можливості виконання вироку суду, винесеного в порядку заочного розгляду;
- » власної зацікавленості постраждалих осіб у документуванні вчинених проти них кримінальних правопорушень та у зверненні до правоохоронних органів на основі вчинених діянь. Значна кількість постраждалих та їх ставлення до кримінального провадження ускладнюють роботу новоствореного управління у складі Головної військової прокуратури Генеральної прокуратури України.

Наразі досить складно говорити про ефективність кримінальних проваджень, в межах яких здійснюється досудове розслідування фактів застосування тортур по відношенню до полонених на сході України. Якщо порівнювати роботу Го-

ловної військової прокуратури Генеральної прокуратури України та Національної поліції України, то можна стверджувати, що робота першого зазначеного органу є найбільш продуктивною. Управлінням налагоджено механізм співпраці зі Службою безпеки України, що дає можливість отримувати найбільш повну інформацію в межах розслідування. Проте проблемним залишається питання виконання доручень слідчими органами на місцях: проведення допиту потерпілих та збирання доказів. Слідча дія сприймається лише як формальність, що негативно впливає на її результативність та якість. Натомість розслідування, які проводяться управліннями Національної поліції України, є лише статистичною фіксацією інформації. При тому, у відповідь на запит щодо стану розслідування повідомляється, наприклад:

«Проведення слідчих дій ускладнюється тим, що місце скоєння злочинів перебуває на тимчасово окупованій незаконними збройними формуваннями території».

⁹⁰ П.2 ч.1 ст.280 Кримінального процесуального кодексу України «Досудове розслідування може бути зупинене після повідомлення особі про підозру у разі, якщо підозрюваний переходить від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме // [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran2511#n2511>.

⁹¹ Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 07.10.2014 р. № 1689-VI // [Електронний ресурс]: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1689-18>.

⁹² В Україні винесено перший заочний вирок // [Електронний ресурс]: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/12nov2015/perviyzaochniy.html>.

Хід конфлікту на Сході України, його загострення та мирні переговори безпосередньо впливають на кількість жертв, які мають бути визнані на нормативному рівні постраждалими в ході протистояння. Більше трьох тисяч осіб (як цивільних, так і військових) потрапили в полон незаконних збройних формувань. В ході дослідження було проаналізовано основні національні та міжнародні правові акти, які визначають статус та права полонених; визначено основні порушення прав людини, які були зафіксовані стосовно полонених на Сході України; проілюстровано позицію Європейського суду з прав людини щодо застосування катувань, нелюдського, такого, що принижує гідність, поводження, примусової праці та незаконного кримінального переслідування осіб; визначено систему розслідування зазначених порушень.

У результаті аналізу було виявлено проблемні питання, які потребують врегулювання на національному рівні:

1. Нормативне закріплення **уніфікування та чітке розмежування понять «заручник» та «полонений»** в частині правового статусу, а також прав постраждалих на отримання правової, соціальної, медичної та психологічної допомоги

звільненим. Для системи безоплатної правової допомоги мають бути розроблені методичні рекомендації, наприклад, щодо відновлення втрачених документів полонених, врегулювання питань щодо військової служби, отримання належних виплат. Медична допомога має бути передбачена як військовослужбовцям, так і цивільним особам, які перебували в полоні. Окремо слід визначити питання психологічної реабілітації звільнених осіб. У цьому аспекті має бути розрізнення в залежності від категорії полоненого: надання психологічної допомоги постраждалим цивільній особі має відрізнитися від постраждалого з бойовим досвідом.

2. Як цивільні особи, так і військовослужбовці, які перебували в полоні у представників самопроголошених республік на Сході України, повинні підлягати **єдиному обліку**. Зведена система даних наразі наявна на базі Об'єднаного центру з координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих в районі проведення антитерористичної операції при Службі безпеки України. Проте вже понад півроку відсутня правова основа здійснення такого обліку, його відкритості та використання наявних в ньому даних.

3. Окремо слід наголосити на питанні **звільнення полонених** - довготривалість перебування осіб у неволі спричинена проблемами в проведенні переговорних процесів щодо обміну. Міжнародним правом питання звільнення полонених віднесені до відання гуманітарної сфери. Натомість перемовини, які проводяться в межах Мінських домовленостей Тристоронньою контактною групою, мають політичне спрямування, що перетворює полонених практично в товар. На законодавчому рівні необхідно закріпити процес переговорів щодо обміну та перевести його в гуманітарну площину. Наразі стає зрозумілим, що Мінські домовленості щодо обмінів є неефективним механізмом, адже регулярно відбуваються зриви переговорів або самих обмінів. Інший правовий механізм, який існує згідно з Конвенцією «Про передачу засуджених осіб» (1983), теж є незастосовним у випадку цього конфлікту, тому існує потреба створення дієвого механізму, який би гарантував ефективне проведення обмінів полонених.

4. Питання **реагування військової частини та військового командування на захоплення особового складу підрозділу в полон**. На законодавчому рівні досить чітко визначено порядок дій, проте він поширюється на підрозділи Збройних сил України, не охоплюючи при цьому підрозділи Національної гвардії України, Міністерства внутрішніх справ України та добровольчі батальйони. Актуальними залишаються проблеми швидкості реагування на факт захоплення військовослужбовця в полон та повноти проведення службового розслідування.

5. Важливим аспектом залишаються питання, які стосуються безпосередньої **фіксації**

пережитого особою: документування порушень, які були вчинені проти неї, та ідентифікація особистостей, відповідальних за затримання особи й умови її утримання. В першу чергу, робота такого характеру має здійснюватися правоохоронними органами. Кримінальні провадження, які здійснюються щодо фактів жорстокого поводження із полоненими, Національною поліцією України є неефективними.

6. Потребує вирішення питання **правової кваліфікації вчинених діянь на території Донецької та Луганської областей** у межах кримінального провадження Головної військової прокуратури Генеральної прокуратури України. В межах спільного загального досудового розслідування розглядаються і обставини вчинення захоплення полонених як терористичного акту, і жорстоке поводження з військовополоненими як воєнний злочин, під час збройного конфлікту міжнародного характеру.

7. **Притягнення до відповідальності винних осіб** шляхом винесення заочного рішення суду є можливим варіантом розгляду справи в разі відсутності самого обвинуваченого. Проте, під питанням залишається можливість виконання такого вироку. Доцільним, зокрема, є використання механізмів міжнародного розшуку злочинців в такому випадку.

8. Необхідно **узгодити та уніфікувати всі закони та нормативно-правові акти**, які стосуються статусу військовослужбовців в ході конфлікту на Сході України та статусу постраждалих в ході збройного протистояння.